

*“De rabo de puerco, nunca buen virote”.
Escrits i sàtires polítiques manuscrites a la
Monarquia Hispànica: El recurs a la
violència verbal i escrita, com a punta de
llança de l’acció política (1591-1697)*

Alumne: Joan Miquel Oliver

Tutor: Xavier Gil Pujol.

Treball de Recerca

Màster d’Estudis Històrics

Barcelona, setembre de 2015.

ÍNDEX

1.- INTRODUCCIÓ.....	p. 1
2.-REFLEXIONS ENTORN A LA HISTÒRIA, LA NARRATIVA I LA SÀTIRA POLÍTICA: Antecedents i estat de la qüestió.....	p. 5
2.1.- Crisi de la Història Estructural i renovació historiogràfica: algunes aportacions de la Història Cultural.....	p. 5
2.2.- El debat sobre el discurs històric: connexions entre història i literatura.....	p. 20
2.3.- El món de l'escarni, els libels i la sàtira política: el recurs a la violència verbal i escrita.....	p. 27
3.- ANÀLISI DE FONTS I DOCUMENTS.....	p. 55
3.1.- Documents en relació a les alteracions aragoneses i als últims anys de Felip II	p. 56
3.2.- Documents relacionats amb els últims anys de la dècada de 1620 i la política d'Olivares.....	p. 60
3.3.- Documents en relació a la minoria d'edat de Carles II i acció política de don Juan José de Àustria, fill natural de Felip IV.....	p. 70
3.4.- Documents al voltant de la crisi dels Àustries i Revolta dels Barretines (1687-1689).....	p. 83
4.- CONCLUSIONS.....	p. 90

5.- BIBLIOGRAFIA.....	p. 98
-----------------------	-------

6.- FONTS CONSULTADES.....	p. 105
----------------------------	--------

“... Concuerdo con casi todos los investigadores en pensar que la circularidad entre cultura popular y cultura de élites es casi siempre muy importante... Quizás es más útil usar el plural, tal vez en casi todas las situaciones históricas es mejor utilizar culturas populares-culturas altas, y no historia de la cultura sino historias de las culturas.”¹

“Mi objetivo es integrar el lenguaje en la historia social, e integrar el aspecto social en la historia del lenguaje...” “Quería hacer un puente entre lingüistas e historiadores...”
“En la introducción a ese libro (es refereix a Hablar y callar) intenté mostrar que hay una influencia de la sociedad en el lenguaje, pero también una influencia del lenguaje en la sociedad, de nuevo intentando establecer un equilibrio entre fuerzas intelectuales opuestas, queriendo realizar una síntesis provisoria, teniendo en cuenta que toda síntesis intelectual es provisoria”²

“Creo que podemos utilizar fuentes literarias como las novelas, siempre recordando que esos textos no son espejos sino estilizaciones de la lengua hablada...”³

“La perspectiva literaria puede aclarar el estudio histórico. Permite descifrar textos a primera vista confusos y reconstruir la trayectoria ideológica de destacados protagonistas implicados en episodios históricos y complejos”⁴

¹ Entrevista a Peter Burke al blog “El narrativista”: http://elnarrativista.blogspot.com.es/2007_04_01_archive.html. Publicada per Ignacio Muñoz Delaunoy (24/04/2007)

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Monjarret, Elise: “Quevedo, ¿un panfletario en la corte? Los “consejos” al privado o las estrategias de mostración/denunciación del impostor en el *Discurso de las privanzas*” dins *Opinión pública y espacio urbano en la Edad Moderna*. Gijón: Ediciones Trea, 2010, p. 444.



Joseph del Castillo la inventó y dibujó.

Geronimo A.º Gáliz grabó.

El Ventero acompañado de un muchacho y dos mozas arma
caballero á D.ⁿ Quixote en el patio de la venta.

Cerv. Quix. part. I. Cap. 3.

1.- INTRODUCCIÓ

Durant el segle XVII es produeix una autèntica eclosió d'escrits i sàtires polítiques que molt sovint apareixen "camuflats" en l'anonimat i s'aprofiten del circuit de circulació dels fulls manuscrits, per tal d'esquivar millor els efectes d'una possible censura. Sembla que en situacions de dificultats polítiques d'una mena o altra (ja sigui a la França de la Fronda, a la Revolució Anglesa o a les crisis de la Monarquia Hispànica), la producció d'aquest tipus d'escrits es torna especialment intensiva. En aquests casos, la figura dels *consellers* reials o dels *validos* adquiriran especial rellevància i seran, per tant, l'objecte de bona part de les invectives d'aquests libels.

L'objecte del present treball és, doncs, fer una primera aproximació als escrits d'aquestes característiques que es poden trobar en els fulls dels manuscrits del XVII (o majoritàriament del XVII) del CRAI-Biblioteca de Reserva de la UB i situar-los en context històric, ajudat i acompanyat per l'extensa bibliografia existent sobre el tema, tant pel que fa a la història cultural en la qual s'emmarquen, com per l'estudi més concret que se n'ha fet des de angles molt diversos. En qualsevol cas, la nostra no pretén ser una anàlisi ni numèrica ni cronològicament exhaustiva, sinó que es centrarà bàsicament en els moments considerats més significatius o d'especial rellevància, pel que fa a la seva aparició, difusió i incidència en la vida política i social de l'època (les alteracions d'Aragó i els últims anys de Felip II, la primera dècada de la política d'Olivares, la minoria d'edat de Carles II i l'acció política del seu germanastre Juan José de Austria i, finalment, la revolta dels Barretines a les acaballes del XVII).

Aquesta aproximació cap als manuscrits del XVII del CRAI-Biblioteca de Reserva ve complementada també per la consulta d'algunes antologies sobre sàtires d'aquest període. La primera d'elles –tot un clàssic ja– la de Teófanès Egido *Sátiras políticas de*

la España Moderna (1973) i la segona de Jesús Gascón Pérez *La rebelión de las palabras. Sátiras y oposición política en Aragón (1590-1626)*, de 2003.

Només unes paraules sobre el títol del Treball. L'hem volgut encapçalar per un refrany castellà actualment en desús¹ “*De rabo de puerco, nunca buen virote*”, perquè com es podrà veure més endavant a l'apartat “Anàlisi de fonts i documents”, va ser utilitzat – juntament amb molts altres – en el moment àlgid de l'ofensiva de D. Juan José de Austria contra Juan Everardo Nithard, confessor d'origen estranger de la reina regent Mariana d'Àustria. La idea clau que expressa el refrany és la de maldat, ja que si partim de la base que la cua del porc és retorçada, no podem esperar extreure'n res de recte (el “virote”, és una mena de sageta amb la punta guarnida de cuir). Així, doncs, aplicada al confessor vindria a dir que era recargolat de mena, malèvol i que res de bo se'n podia esperar. El seu equivalent en català seria “*De porc i de senyor, se n'ha de venir de mena*”, però l'he volgut conservar expressament en castellà perquè així va ser utilitzat en el document objecte d'estudi d'aquest Treball. També hi he volgut incloure l'expressió “*violència verbal i escrita*”, perquè tot i que m'he basat només en fonts escrites, molts d'aquests escrits estaven pensats per a ser llegits en veu alta, de manera pública, i la mateixa oralitat s'encarregava d'amplificar-ne la seva difusió, com veurem més endavant.

Aquest primer tast ja ens dóna alguns indicis de les connexions i els vasos comunicants que podrem trobar més endavant entre acció política i cultura popular, entre oralitat i cultura escrita, entre Història i Literatura. Tot plegat reflex d'una circulació, un dinamisme i una circularitat cultural que no sempre ha estat ben captada des del punt de vista de la seva complexitat i transversalitat.

¹ Veure el “Refranero Multilingüe” del Centro Virtual Cervantes:
<http://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/Ficha.aspx?Par=58477&Lng=0>

En aquest sentit, ara ens pot semblar molt normal parlar d'Història Cultural o de les relacions cada vegada més estretes entre història i literatura, però no fa tampoc tants anys, van saltar espurnes per aquestes qüestions. Per això, hem cregut oportú deturar-nos de forma pormenoritzada en l'anàlisi d'una sèrie d'obres i d'autors que ja en la dècada dels 70 van ser agosarats pioners d'una renovació historiogràfica que –tot i que en el seu moment va fer aflorar moltes incerteses- amb el pas dels anys ha donat molts bons fruits, no només en el camp estricte de la història, sinó també a través de la col·laboració interdisciplinària, sobretot amb l'antropologia, l'art i la literatura.

Tots aquests autors que ressenyem al començament han anat més enllà dels títols que analitzem d'entrada en el camp de la Història Cultural, però per l'impacte que van tenir aquestes obres en el seu moment i per la seva especial contribució en l'obertura de noves finestres en les línies de recerca, les hem volgut recuperar explícitament en aquest Treball.

Peter Burke, per exemple, ha tornat reiteraderament sobre aquestes temàtiques, ampliant i modulant els seus postulats inicials i teoritzant més recentment sobre aquesta branca de la història. N'és un clar exemple el llibre *¿Qué es la historia cultural?*².

Però en els anys més recents, l'aproximació entre història i fonts literàries (siguin aquestes “populars” o “alta” literatura) és cada vegada més creixent. També ho és d'igual forma, la doble tendència i confluència dels historiadors de la literatura de parlar més atenció al context històric i la dels historiadors de prendre en consideració fonts literàries. Per a il·lustrar-ho, volem citar en aquests moments inicials només dues referències: *Cardenio contra Cervantes y Shakespeare. Historia de una obra perdida*,

² Burke, Peter: *¿Qué es la historia cultural?* Barcelona [etc.] : Paidós, cop. 2006. Trad. de: *What is cultural history?*, 2004.

de Roger Chartier³ i *Literature and politics in Cromwellian England. John Milton, Andrew Marvell and Marchamont Nedham* de Blair Worden⁴: Els dos són historiadors: Chartier, de la cultura; Worden, de la política. Tots dos s'ocupen d'autors literaris. Els tres literats anglesos mencionats tenen una obra més literària i poètica i una altra més política, com succeeix també amb Quevedo i altres, cosa que facilita aquest tipus de tractament.

Així, doncs, l'estat de la qüestió de la temàtica que ens ocupa és actualment de molta vigència. Però abans d'entrar-hi, veiem d'on arrenquen els seus antecedents i quin ha estat el seu desenvolupament, que han permès arribar fins aquest moments de plena efervescència creativa.

³ Chartier, Roger: *Cardenio contra Cervantes y Shakespeare. Historia de una obra perdida*. Barcelona: Gedisa, 2012

⁴ Worden, Blair: *Literature and politics in Cromwellian England. John Milton, Andrew Marvell and Marchamont Nedham*. Oxford University Press, 2007

2.- REFLEXIONS ENTORN A LA HISTÒRIA, LA NARRATIVA I LA SÀTIRA

POLÍTICA: Antecedents i estat de la qüestió

2.1.- Crisi de la Història Estructural i renovació historiogràfica: algunes aportacions de la Història Cultural.

L'inici d'un treball de recerca històrica pot –i des de la nostra perspectiva- ha de ser un bon moment per a dur a terme una reflexió sobre la disciplina i més quan aquell toca aspectes que anys enrere podien ser considerats allunyats o –si més no- tangencials a l'objecte d'estudi històric. En aquest sentit, ens haurem de situar en els últims dels 70, just quan - a nivell historiogràfic- es produeix un autèntic “salt cap endavant” pel que fa a l'obertura d'escletxes (o intersticis, com deien els cultivadors de la microhistòria), que van permetre en les dècades posteriors l'aparició d'estudis sobre temes nous, o enfocs molt diferents sobre els grans temes de sempre.

Dels anys 30 als 70 del segle passat els estudis historiogràfics van estar dominats per la voluntat “d'explicació total”, entenent aquesta com l'afany de construcció de sistemes d'explicació i interpretació infal·libles que proporcionessin a la història el seu caràcter indiscutiblement científic. A gran trets, podríem convenir que 2 grans models van dominar el panorama de la recerca durant aquells anys: el vinculat a l'estudi de les forces productives d'inspiració marxista i l'econòmic-social francès de l'escola dels *Annales*.

Però a finals de la dècada dels 70, ja comencen a evidenciar-se símptomes clars d'esgotament. Molt probablement el nostre camp d'estudi, no pot ser aliè als avatars i sacsejades de la societat en general i, en aquest sentit, la crisi econòmica de 1973 va ser una gran clatellada a l'autoestima i a les concepcions lineals de progrés (d'una banda i

de l'altra de l'espectre ideològic). En qualsevol cas, començaven a qüestionar-se les seguretats, la creença quasi bíblica en la possibilitat de copsar-ho tot, de conèixer i explicar-ho tot de manera global. Una dècada després la caiguda del sistema soviètic i dels seus satèl·lits donarà el cop de gràcia definitiu al predomini de la historiografia marxista que havia monopolitzat bona de les recerques fins aquells moments. Alguns – envalentits- proclamaran no ja la fi dels estudis històrics, sinó de la història en si mateixa⁵.

Tornant més al camp que ens ocupa, tres grans obres es publiquen o tenen el seu origen durant aquest anys. Totes tres tenen en comú el fet de centrar-se en l'època moderna – encara que en moments i llocs diferents-, però sobretot la voluntat decidida d'alliberar el subjecte històric del pes asfixiant de les estructures, eixamplant el camp d'estudi o dirigint la mirada cap a àmbits o protagonistes ignorats o menyspreats fins al moment. Així mateix, comparteixen el seu interès per l'anomenada “cultura popular” i les seves relacions amb l'alta cultura o “cultura de les elits”. Això aparentment i des d'una òptica reduccionista podria pressuposar centrar-se de manera disjuntiva entre oralitat i pràctica escrita o entre analfabets i “il·lustrats”, però ja veurem com tots tres autors s'esforcen – cadascun a la seva manera- en intentar trobar els nombrosos vasos comunicants existents entre unes i altres formes de cultura, incorporant també el potent substrat comú –amb l'ajuda sovint dels nous avenços en antropologia- que donava sentit i circularitat – i per tant també circulació- a la complexitat del fets culturals.

El primer d'aquest treballs apareix publicat de manera original el 1976 -tot i que a casa nostra com solia ser pràctica habitual, la traducció arribaria una mica més tard (1981).

Es tracta de l'obra de Ginzburg *Il formaggio e i vermi*. L'obra és sobradament coneguda

⁵ Fukuyama, Francis: ¿El fin de la Historia? (1989). L'autor va formular inicialment la seva tesi en un article publicat a *The National Interest*, a l'estiu del 1989. Tot i que s'acostuma a oblidar, doncs, va ser escrit abans de la caiguda del mur de Berlín i, en aquest sentit, va tenir alguna cosa de premonitori.

i no entrarem ara i aquí a fer-ne una ressenya pormenoritzada, però sí que ens interessa ressaltar-ne una sèrie de qüestions que lliguen amb tot el nostre raonament i amb aspectes concrets del nostre treball. L'objecte d'estudi, ja no és aquí una llarga i freda sèrie interminable de dades quantitatives, ni tampoc una exhaustiva i mecanitzada anàlisi de la "base estructural" de la societat, sinó la vida de Menocchio (un moliner de la zona del Friül, durant la segona meitat del XVI), les seves relacions amb la cultura escrita i els problemes que la interpretació d'aquestes lectures li va provocar amb la Inquisició. Ginzburg –ajudat per les descripcions denses provinents de l'antropologia de Clifford Geertz- erigeix Menocchio en el veritable subjecte històric de la seva narració. Assistim d'aquesta manera a un desplaçament clar de l'interès de l'historiador de l'economia, cap a l'estudi de la cultura i les mentalitats, però també a un canvi d'escala i de metodologia⁶: podríem dir que es passa d'observar la inabastable grandesa de l'univers amb un telescopi, a intentar captar la infinitud de partícules d'un cas concret amb un microscopi.

De fet, no ens hauria d'estranyar tant aquest girar la mirada cap al fet cultural, si tenim en compte que en els últims anys ja s'havia produït en el si de l'Escola dels Annales una evolució cap a l'estudi de les "*mentalités*". De la mateixa manera, pel que fa al marxisme, autors com E. P. Thompson i altres, havien qüestionat obertament el mecanicisme i el concepte d'història teleològica de l'ortodòxia marxista i advocat de forma decidida per l'eixamplament del camp d'estudi de l'historiador cap a les diverses formes culturals de la societat i la relació existent i canviant entre elles. En aquest sentit, el que converteix en interessant el llibre de Ginzburg per a nosaltres, no és tant que s'ocupi de la "cultura popular" d'un moliner de la segona meitat del XVI, sinó la capacitat que demostra l'autor per descobrir aquest potent substrat cultural comú

⁶ Veure Revel, Jacques (dir.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris: Gallimard-Le Seuil, 1996.

europèu encarnat en la figura de Domenico Scandella, i alhora d'establir-ne relacions amb les contradiccions provocades per les lectures que feia Menocchio, però sobretot de les seves interpretacions que l'acabarien portant a un destí tràgic. Tenim aquí un cas clar de circularitat cultural i dels "perills" associats als llibres i a les lectures que portarien un any després a un altre personatge –en aquest cas literari- a viure en un estat permanent de confusió entre la ficció i la realitat (ens estem referint òbviament a la figura del Quixot).

La interpretació del cas de Menocchio en clau final de les relacions existents entre cultura dominant i cultura subalterna es fa a través de l'establiment d'un paral·lelisme clarament paradoxal: el moliner és executat pràcticament al mateix moment que Giordano Bruno era enviat a la foguera, cosa que no és en absolut casual per a Carlo Ginzburg: *"El jefe supremo del catolicismo, el papa Clemente VIII en persona, bajaba su mirada hacia Menocchio, convertido en miembro infecto del cuerpo de Cristo, y exigía su muerte. Por aquellos mismos meses finalizaba en Roma el proceso contra un ex fraile: Giordano Bruno. Es una coincidencia que puede simbolizar la doble batalla, hacia arriba y hacia abajo, que libraba la jerarquía católica aquellos años por imponer las doctrinas aprobadas en el Concilio de Trento"*⁷.

Dos anys després (1978) apareix un altre llibre⁸ que sense defugir el plantejament global es centra en els aspectes culturals de l'Europa de l'Edat Moderna. El seu autor –Peter Burke- ha estat considerat un dels pares de l'anomenada Història Cultural (aquell tercer estadi en ordre d'importància en l'anquilosada historiografia marxista ortodoxa i sempre supeditat als grans canvis experimentats en la base econòmica, autèntic motor de canvi de la societat).

⁷ Ginzburg, Carlo: *El queso y los gusanos*. Muchnik Editores: Barcelona, 2000, p. 182

⁸ Burke, Peter: *La cultura popular en la Europa Moderna*. Ediciones Altaya: Barcelona, 1997. És l'edició que farem servir en aquest treball.

Burke, parteix de la dificultat d'establir una definició del concepte de cultura i encara més de la problemàtica que presenta acotar el terme de "cultura popular". Però, per no veure'ns abocats d'entrada en un debat filosòfico-antropològic de característiques irresolubles, l'autor considera que *"si todos los miembros de una sociedad dada tuviesen la misma cultura, no sería necesario utilizar el termino cultura popular"*⁹. Però el que és interessant és que l'aproximació no es fa des d'un punt de vista "d'antiquari", com si l'objecte d'estudi es tractés d'una mena de cosa rara, arcaica i folkloritzant, sinó que es vista com una realitat viva i en relació constant i canviant amb l'alta cultura. En efecte, no només es considera que no es poden estudiar per separat les dues cultures, sinó que s'afirma que com a mínim durant el segle XVI la popular era una mena de cultura global compartida tant pel poble com per les classes dirigents; és a dir, que nobles, però també clergues, hi participaven activament sobretot pel que fa a les festes i –molt especialment- el Carnestoltes. De fet, Burke fa notar que –ja a la dècada dels 30- Robert Redfield va assenyalar la interdependència entre les dues tradicions (el que ell va anomenar "la gran tradició d'uns pocs instruits" i "la petita tradició de la resta"). El problema és que aquest últim autor –considera Burke- va atorgar un paper residual a la cultura popular i, a més, massa restringida, ja que hi omet la participació de les classes dirigents, qüestió d'especial importància en la vida europea dels inicis de l'Edat Moderna.

És cert que es podria objectar a aquesta participació que les classes dirigents i les persones "cultes" menyspreuaven el poble i d'exemples i d'afirmacions en aquest sentit, se'n podrien trobar de tota mena. Però segons Burke *"el punto que realmente nos interesa es que la gente educada no asociaba todavía las baladas, los libretos de*

⁹ Burke, Peter: op. cit p.61.

*cuentos populares o las fiestas con el pueblo llano, precisamente porque ellos participaban de estas formas de cultura”*¹⁰.

Una altra possible objecció a aquesta tesi de la participació de les classes dirigents en la cultura popular podria ser aquella que fa esment que nobles i clergues no escoltaven les cançons populars, o llegien els llibrets de contes de la mateixa forma o per raons similars a les que tenien artesans i camperols. El parer de Burke és que es fa difícil respondre a aquesta qüestió, ara bé, en qualsevol cas, hi havia dues tradicions culturals a l'època moderna que no es corresponien, però, de forma simètrica als dos principals grups socials: l'elit i el poble (en aquest sentit destaca, per exemple, les similituds de l'estil de vida d'alguns nobles i capellans rurals respecte als camperols del seu entorn; o el paper pont que jugaven les dones dels nobles entre les dues tradicions). La conclusió és que l'elit va participar en la petita tradició, però el poble no ho va fer a la gran, ja que aquesta no estava oberta a tothom.

Però a principis del XVII, es detecten segons ell indicis de que s'estaven produint canvis en les actituds de la gent culta que van en la línia de diferenciar el sagrat del profà. Per exemple esmenta la publicació el 1607 del *Discurs contra Carnaval* o la prohibició el 1621 del llibre *Els quatre fills d'Aynon* a causa de les pràctiques adivinatòries. De fet Burke afirma que el clergat es va dedicar sempre a condemnar la cultura popular amb els mateixos arguments i des dels mateixos inicis del Cristianisme. Justament, diu, aquesta tradició de condemna ens suggereix la seva gran resistència. Llavors, s'interroga: què passa de nou en aquest moment?

La resposta és que a partir del XVI, aquests atacs guanyaran en freqüència i sistematització, tractant d'expurgar-ne tot signe de paganisme i llicenciositat. El final del Concili de Trento (1562-1563) marca una fita clara en aquest sentit: “*lo que aparece*

¹⁰ Ibidem, p. 66

como una novedad a partir de la década de 1560, fue la atención que se daba a todo lo que estaba relacionado con la reforma de las fiestas y las creencias del pueblo “iletrado””¹¹. Així doncs, Burke considera que entre 1550 i 1650 molts de costums tradicionals van ser abolits, si bé en el món catòlic van perviure moltes festes paganes ja que la pràctica de l’acomodació havia estat una constant al llarg de la història.

Si aquesta primera fase havia estat abanderada pel clergat, a la segona (a partir de 1650 i que l’autor qualifica de “reforma dins de la Reforma”) hi van tenir un paper predominant els laics i ve caracteritzada pel que podríem qualificar com la “reforma de les maneres”.

Una diferència és la creixent importància dels arguments seculars (entre ells consideracions de tipus estètic) enfront dels més morals de la primera fase.

Una altra és la diferent actitud davant del fet sobrenatural: si a la primera fase es persegueix la màgia, ja que se la jutja perillosament eficaç i diabòlica, a la segona no es pren en consideració perquè es considera una estupidesa. En aquest sentit Burke sosté que els canvis en els significats de les paraules denoten que alguna cosa important s’està movent i esmenta el cas de la paraula superstició: abans de 1650 era entesa com a sinònim de religió falsa, bruixeria, màgia (en el sentit de rituals eficaços, però malvats); en canvi després d’aquesta data el sentit dominant era aquell que es referia als temors “irracionals” i a tots els rituals relacionats amb ells (creences i pràctiques que no només eren ridícules, sinó també inofensives, perquè no tenien efectivitat). Tot i això matisa que aquest procés depèn de les àrees, que podríem trobar clars exemples de pervivència durant el XVIII i que, per tant, s’ha d’anar una mica a pams: *“Otra cosa es que de todo esto podamos deducir una “decadencia de lo mágico” entre el pueblo antes de 1800. La “cultura de lo taimado” parece que permaneció activa en muchas partes de Europa*

¹¹ Burke, Peter: op. cit. 312

durante el siglo XIX e incluso a comienzos del XX, sobreviviendo tanto al escepticismo del pueblo como al fin de la caza de brujas. La resistencia de la cultura popular no debe ser subestimada”¹².

A continuació passa revista a una sèrie de canvis socials que també van influir a la cultura popular. Segons ell, aquests van ser la revolució comercial, la revolució en les comunicacions i el canvi d’una agricultura autosuficient a una altra dirigida a atendre el creixent mercat urbà. La tesi de Burke al respecte és que la revolució comercial va permetre una edat d’or de la cultura popular tradicional, abans que la combinació de les revolucions comercial i industrial la destruís.

En conjunt, doncs, s’estava produint un canvi gradual en el que aquelles formes d’espectacle més espontànies i participatives estaven sent substituïdes per altres més ben organitzades i per esports públics comercialitzats. Sembla que, de tota manera, a les grans ciutats aquest procés de canvi social va enriquir la cultura popular. En canvi al camp –particularment a les zones més marginals- aquest mateix procés va conduir a un empobriment cultural.

Peter Burke considera que l’exemple més evident de la comercialització de la cultura popular és el llibre imprès i aquí l’autor hi dedica un esment especial i detingut. L’augment d’alfabetització va ser el resultat d’una expansió de les facilitats per accedir a l’educació, i això va ser part del moviment de reforma de la cultura popular. Tot i així, els reformadors seculars catòlics desconfiaven una mica de l’accés del poble a l’alfabetització. En canvi els religiosos hi tenien més fe, ja que la veien com un pas més en el camí cap a la salvació.

¹² Ibidem, p. 340

Per a Burke seria clau analitzar l'impacte del procés d'alfabetització, el desenvolupament de la impremta i l'eclosió de la literatura popular en les transformacions experimentades a la cultura popular. En principi, però, l'estudi del contingut del material imprès no ens suggereix una ruptura radical en la continuïtat cultural: els vells temes no van desaparèixer, en tot cas n'aparegueren de nous. És a dir, que es podria afirmar que els canvis culturals van ser més additius que no substantius.

Ara bé, la seva opinió és que es produeixen –això sí– dues graduals i importants mutacions: la secularització i la politització. La primera, s'ha d'entendre com a creixent expressió de les esperances i les pors en termes mundans, que porta com a conseqüència la decadència del sobrenatural¹³. Això vol dir que les esperances i les pors que tradicionalment s'havien expressat en termes religiosos, ara necessitaven una altra manera d'expressió, que cada vegada es va trobant més intensament en la política. Després d'exemplificar-ho una mica, l'autor ens diu que *“tales ejemplos nos sugieren que muchos de los cambios que se produjeron en la cultura de los educados – notablemente esos complejos cambios que pueden resumirse en la frase “la revolución científica”- estaban teniendo impactos sobre la cultura popular”*.¹⁴

I aquí arribem a uns dels punts tal vegada més interessants del raonament de l'autor, el que ell anomena “la renúncia de les classes altes”. En 300 anys (del 1500 al 1800), aquests sectors de la societat van abandonant de manera progressiva la cultura de les classes baixes i, segons assenyala Burke, *“uno de los síntomas que nos indican esta retirada, es el cambio de significado del termino “pueblo”, cada vez menos utilizado*

¹³ Un altre autor que s'havia ocupat d'aquest tema pel que fa al cas anglès és: Thomas, Keith: *Religion and the decline of magic: studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. London : Weidenfeld and Nicolson, 1971

¹⁴ Burke, Peter: op. cit. p. 361

*para referirse a “todos” o a “las personas respetables” y sí para indicar al “pueblo común”.*¹⁵

En el cas del clergat, aquesta retirada va formar part de les reformes catòliques i protestants. Però en una segona fase, els nobles estaven adoptant maneres més refinades. Per Burke, la raó social d'aquest interessant procés és que, a mesura que la seva funció militar havia anat declinant, havien de trobar altres camins que justifiquessin els seus privilegis: havien de demostrar que eren diferents a la resta. Es podrien posar molts d'exemples i l'autor en posa uns quants, però els canvis de títol en els tractats d'educació femenina són també indicadors de les transformacions que s'estaven experimentant i *“sugieren que las mujeres de las clases dirigentes compartían cada vez más la cultura de sus maridos: de La educación de la mujer cristiana de 1529 a Newtonismo para damas de 1737”*.¹⁶

Burke vol fer constar que no era només la llengua o les festes de les classes populars allò que rebutjaven les classes dirigents, sinó també la visió del món que tenia el poble i així ho demostra l'anàlisi de les canviants actituds d'aquelles sobre la medicina, la profecia o la bruixeria.

Així es produeix al llarg del XVII una creixent divisió entre les dues cultures i un símbol molt visual i paradigmàtic que assenyala la culminació d'aquest procés, és el trasllat de la Cort de Lluís XIV des de Paris a Versalles que –dit sigui de passada- ha donat lloc a un altre llibre molt interessant i suggerent de l'autor.¹⁷

Finalment Burke puntualitza una mica a les seves conclusions tot el que hem anat desgranant: encara que es reafirma en que les tendències principals d'aquest

¹⁵ Ibidem, p. 376

¹⁶ Burke, Peter: op. cit. p.378

¹⁷ Burke, Peter: *La fabricación de Luis XIV*.

allunyament semblen força clares, també diu que s'han de tenir en compte les diferents velocitats a les diverses zones d'Europa. Però malgrat aquests matisos locals, insisteix que l'explicació per aquests canvis a la cultura dels instruïts s'ha de situar en el procés que porta del Renaixement, passant per la Reforma i la Contrarreforma, la revolució científica i fins arribar a la Il·lustració; procés que fa referència a un moviment que no només va ser complex, sinó que va estar canviant contínuament. És evident que van continuar existint contactes de tota mena. Com diu l'autor "*los vendedores de libretos distribuían obras y panfletos de Lutero y Calvino, Voltaire y Rousseau; los pintores campesinos imitaban las formas del barroco y el rococó, copiando estos motivos de tallas o grabados*".¹⁸ Però el que acabarà sent decisiu és que tots aquests contactes no impediran o no seran suficients per evitar que es vagi obrint una escletxa entre ambdues cultures.

Peter Burke, doncs, assenyala les tendències que s'observen però és prudent quan arriba l'hora de delimitar i concretar el quan, on i fins a quin punt, aquestes es materialitzen. I la veritat és que no és per a menys, ja que sovint la història és plena de tòpics i clixés que es van reiterant fins a l'extenuació sense gaire rigor a l'hora d'exposar-los. Fruït d'una concepció massa lineal on els diferents estadis es van succeint un darrere l'altre en una millora i progressió inqüestionable, hi ha hagut massa la tendència a considerar que després d'una llarga etapa fosca i obscurantista esclata de cop i volta un moviment lluminós que fa taula rasa de tot el precedent, o a mirar-nos excessivament el passat amb la condescendència una mica perdonavides que ens dóna el tenir l'avantatge de la distància històrica, com si tot el que fos anterior a nosaltres fos necessàriament més ingenu, menys desenvolupat i, per tant, més pueril en l'escala de creixement.

¹⁸ Burke, Peter: *La cultura popular...* p. 389

Aquestes últimes reflexions ens donen peu a reprendre el fil on l'havíem deixat abans d'entrar en l'anàlisi del llibre de Burke i a parlar d'E. P. Thompson i del seu llibre *Customs in Common*, ja que aquest últim autor va tenir pàgines molt dures contra molts historiadors "progressistes" que menyspreaven tot el que fos anterior a la Revolució Francesa com a arcaic, retrògrad, conservador i poc madur, pel simple fet de recolzar-se en la tradició.

Un any després de carregar contra el que ell anomenava "la utilització apriorística de la història" i contra el marxisme estructuralista de Louis Althusser a *The Poverty of Theory* (1978), E.P. Thompson publica el 1979 *Tradición, revuelta y consciencia de clase*. La que s'havia anunciat com una mena de segona part (*Customs in Common*) no va sortir publicada com a tal fins el 1991; però de fet en aquesta segona pràcticament només hi apareixia com a material inèdit l'estudi sobre "La venda d'esposes", el capítol dedicat a rebatre les crítiques provocades pel concepte d'economia moral ("La economia moral revisada") i algun més. La resta ja havia aparegut íntegrament a la primera, o bé són ampliacions i revisions de treballs publicats en publicacions periòdiques. Tot i això, hi havia una intenció unitària inicial que l'autor explica en la introducció del llibre.¹⁹ Thompson va estar molt interessat en l'època moderna i molt especialment en el segle XVIII (al qual va dedicar bona part de la seva obra), ja que el considerava clau per enderrocar tota una sèrie de tòpics i clixés que s'havien anat forjant, tant des de òptiques "conservadores", com "modernes" o "progressistes".

La visió que havia presentat la historiografia convencional o tradicional sobre aquesta època prenia com a punt de partida regulador de les relacions socials els conceptes de paternalisme i deferència, que possibilitaven l'existència d'un consens clarament atenuador de la conflictivitat social. Paral·lelament, els historiadors "progressistes" o

¹⁹ Thompson, E.P.: *Costumbres en común*. Barcelona: Crítica, 1995.

“revolucionaris”, com a clars hereus de la Il·lustració que eren, participaven de la idea de progrés iniciada històricament amb la Revolució Francesa de 1789. D’alguna manera –com ja hem dit anteriorment- tot el que hagués pogut existir abans (encara que fossin lluites o revoltes socials) era per a ells sinònim d’antiquat, primitiu, ingenu, infantil o directament retrògrad (perquè apel·lava a la tradició per legitimar-se). No podia portar més que a la submissió, perquè –per dir-ho irònicament- encara no havia aparegut l’avantguarda il·lustrada que guiés i encaminés a bon port les energies desbordades de les multituds. I no oblidem que, en certa manera, Marx seria l’últim destinatari d’aquest corrent il·lustrat (fet que es traslladaria a la seva obra i a bona part del marxisme posterior).

Enfront d’aquesta disjuntiva, Thompson considera que hi havia una cultura popular abans que s’imposés la dinàmica reguladora del capitalisme (i fins i tot, en alguns aspectes, després) que d’alguna manera feia de fre i de resistència a les aspiracions hegemòniques de les classes dominants. Aquesta cultura existia des de feia temps, però durant el segle XVIII va ser extraordinàriament vigorosa a Gran Bretanya per la pèrdua d’influència del puritanisme durant les primeres dècades d’aquell segle (fet que va provocar un retorn de les celebracions paganes que havien estat assimilades només en part per l’església al llarg de l’Edat Mitjana). Aquesta qüestió està teoritzada de manera explícita en un altre llibre seu que porta com a títol *Las peculiaridades de lo inglés y otros ensayos* (2002)²⁰, a l’apartat “Cultura popular y debilidad de la Iglesia”.

Davant de l’existència d’aquesta cultura molt distanciada en formes i en ritus de la cultura oficial, el nostre autor considera que no són vàlides ni la postura dels historiadors economicistes que, basant-se en una concepció lineal de progrés

²⁰ Thompson, E.P.: *Las peculiaridades de lo inglés y otros ensayos*. Centro Francisco Tomás y Valiente, 2002.

menyspreen qualsevol manifestació que no s'adigui amb els postulats iniciats amb la Revolució Francesa, ni tampoc la perspectiva dels autors idealistes i folkloritzants del XIX que la descontextualitzaven i la transmetien "lliure" dels elements poc decorosos o "immorals".

Per a Thompson si aquesta cultura es treu de context, perd tot el seu sentit, ja que per a ell cultura popular, no és el mateix que cultura tradicional. L'apel·lació a la "tradició", als "costums" que feien els homes i les dones del XVIII obeïa a la necessitat que tenien de fer front a la vulneració dels seus drets provocada per la irrupció creixent de la lògica capitalista de l'economia política. Per tant és una "tradició" que es va actualitzant en funció de les necessitats de cada moment i com a tal, perfectament imbricada en la base material de la societat. És el que E.P. Thompson ha anomenat "economia moral de les multituds".

Thompson havia assumit el concepte gramscian d'*hegemonia* i per això considerava que les relacions entre la cultura oficial i la cultura popular prenen la forma de lluita per l'hegemonia cultural, la qual es va fer especialment punyent durant el segle XVIII. Per tant, no es pot analitzar la cultura popular en si mateixa, de manera aïllada i sense copsar el "transit" existent entre aquesta i la cultura oficial. És el que ell anomena Teatre-Contrateatre. A tal fi, fa servir tot allò que pugui fer més completa l'anàlisi d'aquesta dialèctica: des de les balades satíriques contra el tancament de terres, les cartes anònimes amenaçadores, les protestes en forma de mascarada, els fulletons manuscrits anònims posats en circulació, els fulls solts, les cançons, els pamflets, les tradicions orals, les poesies de "protesta ecològica" de John Clare sobre els efectes del tancament de terres, els sermons, els diaris i el *Gentleman's Magazine*... També analitza el simbolisme de la sang en les protestes associades a la puja dels preus del gra (els pans ensangonats).

Si ens hem detingut de manera detallada en l'anàlisi d'aquestes obres de Ginzburg, Burke i E.P. Thompson respectivament no és només per a retre homenatge a les contribucions de la Microhistòria, la Història Cultural i el Marxisme Culturalista a la renovació historiogràfica, sinó perquè bona part dels seus plantejaments enllacen de ple amb la primera pregunta que ens podríem fer respecte a les fonts d'estudi que tenim entre mans: **aquests escrits polítics, sàtires en forma de vers o prosa**, que podem trobar de manera abundant entre els fulls dels manuscrits, sobretot en aquells moment que el poder de la Monarquia Hispànica travessava moments més difícils , i que responen de manera clara al descontentament que convencionalment s'ha qualificat com popular; **són realment cultura popular?.** En qualsevol cas, **sabem qui els va escriure? i a qui anaven dirigits? Amb quina intencionalitat?.** Podem establir una **circularitat entre alta i baixa cultura en aquest cas, a partir del seus processos de transmissió i circulació?**

La segona qüestió que ens podríem formular entronca amb la continuïtat del procés de qüestionament de la Història Estructural i amb la recerca de noves formes "d'escriure" la Història. És el que Lawrence Stone va anomenar el 1979 "El retorn de la narrativa". Pel que fa el nostre cas, **aquests escrits i sàtires, construeixen ells mateixos un discurs, un relat dels fets històrics als quals fan referència? O pel contrari, són pura literatura?.** Dit d'una altra manera, **fins a quin punt ens serveixen com a historiadors per a fer aprehensió dels fets històrics? I, per extensió, quina relació podem establir entre la història i la literatura com a disciplines?**

2.2.- El debat sobre el discurs històric: connexions entre història i literatura .

Lawrence Stone, doncs, publicà el 1979 un article a la revista *Past and Present*²¹ que va provocar un autèntic rebombori en el món historiogràfic i tot un deversall de “literatura” posterior sobre el tema. En realitat, Stone, identificava els canvis i moviments que s’observaven, n’analitzava les causes i en valorava els avantatges i problemes que d’ells se’n derivaven. El títol era eloqüent i la seva traducció de l’anglès seria el següent: “El resurgimiento de la narrativa: reflexiones acerca de una nueva y vieja historia”.

Stone realitza una distinció entre Història narrativa (que és descriptiva i té a l’Home com a objecte d’estudi) i Historia estructural (que és analítica i s’ocupa del temps llarg) i constata que entre 1920 i 1970 s’havia produït un abandonament d’una tradició narrativa de gairebé 2000 anys. Les causes que n’estableix són les següents:

- El respondre al què i al com d’una manera cronològica no permetia avançar molt cap a la resposta del perquè.

- Hi havia una forta influència de la ideologia marxista i de la metodologia de la ciència social. Això provocava una confiança plena en la “Història científica” i en la possibilitat d’establir lleis generalitzades per explicar les transformacions històriques.

- Existia el precedent de Ranke amb la seva crítica textual i anàlisi de fonts.

Stone deia que en els 30 anys anteriors hi havia hagut 3 grans models explicatius: el model econòmic marxista; el model ecològic-demogràfic francès i la metodologia cliomètrica nord-americana. Aquest tres models tenien en comú el seu optimisme, la creença en la possibilitat de donar resposta als grans problemes plantejats (causes de les

²¹ Per al següent comentari de l’article hem fet servir la traducció castellana a: Stone, Lawrence: *El pasado y el presente*. Mèxic, 1989.

revolucions, canvis del feudalisme al capitalisme, pas de les societats tradicionals a les modernes). També compartien un fort determinisme econòmic i demogràfic (on la cultura, la religió, els fets culturals i els polítics eren considerats epifenòmens).

El resultat era una història molt més analítica que narrativa que a França en els anys 50-60 adoptava una forma d'estructura de “pisos” (fets econòmics i demogràfics/estructura social/fets intel·lectuals, polítics, religiosos i culturals). A vegades la dependència del primer nivell va donar lloc a plantejaments de “histoire immobile” per referir-se a la història de l'Europa Continental entre els segles XIV-XVIII.

Lawrence Stone, doncs, constata un retorn narratiu i n'estableix dues grans causes:

1.- El desencís del model econòmic determinista d'explicació històrica. Stone destaca la importància dels factors no econòmics, culturals i intel·lectuals i diu que amb la dependència del nivell econòmic hi ha fets que no queden ben explicats. Posa de relleu també el retorn de la història política i militar i manifesta que s'han detectat problemes i dubtes respecte a la quantificació seriada a gran escala.

Pel que fa aquest primer punt conclou que el desencís respecte al determinisme monocausal econòmic i demogràfic havia portat molts historiadors a fer-se noves preguntes: **què succeïa dins de les ments de les persones del passat? I com era viure en ell?** Preguntes que segons ell porten al retorn de l'ús de la narrativa i a la substitució de la sociologia i l'economia per l'antropologia i en certa manera també per la psicologia.

2.- La segona causa del retorn narratiu era el desig de fer més accessible els resultats de les investigacions a través d'un discurs històric narratiu.

Tot i això l'autor estableix 5 grans diferències entre els relats tradicionals i la nova narrativa:

- 1.- La nova narrativa s'interessa més per les vides, els sentiments i la conducta dels pobres i dels anònims, més que dels grans i els poderosos.
- 2.- L'anàlisi és tan essencial en la nova narrativa com la descripció, de manera que tendeixen a passar d'un mode a l'altre.
- 3.- La nova narrativa està obrint noves fonts, com per exemple registres de tribunals penals que empraven procediments de dret romà.
- 4.- Conten els seus relats de manera diferent a Homer, Dickens o Balzac. Influenciats per la novel·la moderna i per les idees freudianes (exploració del subconscient) i l'antropologia (intenten valdre's del comportament per revelar el significat simbòlic).
- 5.- Conten el relat referit a una persona, judici o episodi dramàtic, no tant pel que aquests representen en si mateixos, sinó amb l'objecte d'il·luminar els mecanismes interns d'una cultura o una societat del passat.

Per Stone, en definitiva, el retorn a la narrativa assenyala la fi d'una era: la que intentava produir una explicació coherent i científica sobre les transformacions del passat (fonamentalment a través d'un model considerat infal·libre).

Per acabar, ell hi veu una sèrie de problemes en aquest retorn:

- 1.- L'argumentació mitjançant exemples selectius no és filosòficament convincent. És més un recurs retòric que no una prova científica.

2.- Com es distingeix l'exemple normal de l'excèntric? Fins a quin punt l'exemple és representatiu d'una cultura passada?

3.- Com s'interpreten fets tan singulars d'una manera plausible?

4.- Un altre perill és el possible retorn a una pura tasca d'antiquari: contar relats pel pur plaer de contar-los.

5.- També s'apunta un perill per a la mateixa disciplina: com s'ensenyarà a partir d'ara? (com a retòrica? com a crítica textual?, com a semiòtica?).

6.- El terme "narrativa" presenta dificultats per definir un complex entramat de transformacions respecte a la naturalesa del discurs històric.

Les reaccions no es varen fer esperar i el febrer del 1980 E. J. Hobsbawm a la mateixa revista *Past and Present* va publicar un article de resposta amb el títol "The revival of narrative: some comments", on un té la sensació que Hobsbawm intenta treure ferro a les afirmacions de Stone, però en realitat la seva resposta sembla molt construïda a la defensiva. Sigui com sigui, el fet és que la constatació que feia Lawrence Stone s'ha mostrat del tot premonitòria si hem de fer balanç 35 anys després. Tant pel que fa a la renovació historiogràfica provocada per una autèntica eclosió de temes nous o per noves formes de fer història, com pels perills o problemes que ja apuntava Stone en el seu article.

Altres desafiaments van arribar des de fora de la pròpia disciplina (fonamentalment de la filosofia del llenguatge o la semiòtica). I el relativisme que se n'ha derivat o la

deconstrucció del discurs històric ha tingut la seva aportació de renovació positiva mentre no s'ha instal·lat en un dubte permanent o sense fi.²²

Durant unes quantes dècades hem assistit a una quantitat prolífica d'articles, debats, jornades i controvèrsies teòriques sobre la possibilitat d'aprehensió del fet històric com a tal. Només per citar-ne alguns podríem parlar del *Congreso Internacional "A Historia a debate"* (Santiago, 1993)²³, l'article d'Agustí Colomines i Vicent S. Olmos "A vueltas con la narrativa. Un homenaje a Lawrence Stone" (2000), els treballs de Gabrielle M. Spiegel, historiadora medievalista que va intervenir en els debats sobre el discurs i el relat,²⁴ o l'assaig de Xavier Gil "Sobre la noción actual de hecho histórico: entre contingencia y construcción" (2008). També es cert que això no ha impedit (o justament ha propiciat) un autèntic allau de treballs que com a escletxes o intersticis han anat esmicolant de manera progressiva les anquilosades estructures de les històries sistèmiques. Pel que fa a la reflexió teòrica, hi havia però una mena de sensació generalitzada de cansament, perquè s'havia arribat a una espècie de carreró sense sortida i per tant, s'imposava d'alguna manera la necessitat de trobar una síntesi. El qüestionament havia estat important i enriquidor, però potser calia tornar a "picar la pedra" dels documents i les fonts primàries.

Un dels autors que segons el nostre parer ha dedicat més esforços a dur a terme aquesta síntesi integradora ha estat Roger Chartier. Ell s'ha afanyat a veure la història com a escriptura i l'escriptura com a història, advocant per a la construcció del que ell va anomenar "història cultural del social". Inicialment es va interessar per la història de

²² Si hem de fer cas a Giovanni Levi que comença el seu estudi "Sobre microhistoria" a *Formas de hacer historia*. Alianza Editorial: Madrid, 1994, p. 119, amb aquesta cita de L. Wittgenstein, 1969: "Una duda sin fin no es siquiera una duda"

²³ Aquest Congrés va esdevenir un autèntic debat sobre el passat, present i futur de la disciplina. Només per citar alguna referència sobre el tema del discurs: Darnton, Robert: "Diffussion vs. discourse: conceptual shifts in intellectual history and the historiography of the French Revolution", vol I, pp. 179-192

²⁴ Veure la seva introd. a: Spiegel, Gabrielle M. ed., *Practicing history. New directions in historical writing after the linguistic turn*, Routledge, Nova York-Abingdon, 2005.

l'educació i de les formes de sociabilitat. Després va anar desplaçant la seva mirada cap a l'estudi de la producció i circulació de l'escrit imprès, de com aquest va modificar des de finals de l'Edat Mitjana la cultura i la societat europees i de les pràctiques de lectura en diferents èpoques, posant especial esment als modes d'apropiació i reconstrucció de significats per part dels lectors. D'aquesta manera, Chartier, va donar un pas decisiu per a la superació dels límits metodològics de la història quantitativa del llibre i la lectura, que buscava determinar el què, quants i qui llegia, per endinsar-se en el sempre complex assumpte de *com es llegeix*. Aquesta nova perspectiva que va reintroduir l'especificitat dels individus i de les comunitats en models globals, va ampliar els seus recursos auxiliars a disciplines com la crítica, la filosofia i la història literària entre altres.

Chartier participa al *Congreso Internacional "La Historia a debate"* al qual hem fet referència amb un treball titulat significativament: "L'histoire aujourd'hui: doutes, défis, propositions"²⁵. En aquest, l'autor desenvolupa les reflexions entorn al concepte de representació que havia formulat anteriorment en un article capital²⁶ i detecta una caiguda dels paradigmes anteriors que posa de relleu el paper de l'individu enfront de les estructures. També es produeix una presa de consciència de l'historiador que el seu discurs és sobretot una narrativa. De fet, Chartier afirma que si acceptem la formulació de Paul de Ricoeur a *Temps et récit*, no té sentit el debat sobre el retorn de la narrativa (ja que tota història –fins i tot la més estructural- és una narrativa). Ara bé, el que sí que cal és **fixar les propietats específiques de la narrativa històrica**.

Segons Chartier, amb el trencament de les certeses provocada per la caiguda dels paradigmes anteriors, la història es troba al davant d'una sèrie de desafiaments:

²⁵ Chartier, Roger: "L'histoire aujourd'hui: doutes, défis, propositions" dins *Historia a debate*. Tomo I, pp. 119-130. Santiago, 1995.

²⁶ Chartier, Roger: "Le monde comme représentation", *Annales*, 1989, vol. 44, n° 6, pp. 1505-1520.

1.- El primer d'ells, prové fonamentalment dels EE.UU. a través del “gir lingüístic”. Per a ells Història no seria igual a Ciències Socials, en el sentit que la realitat no pot ser entesa com una referència objectiva, exterior al discurs, ja que ella està constituïda per i dins del llenguatge.

2.- El segon, vindria de França a resultes dels debats sobre la Revolució Francesa. Aquest afirma la primacia de la política i implicaria, per tant, un canvi de paradigma (l'econòmic pel polític). Davant d'això, Chartier fa una crida a superar dicotomies i determinismes (ja siguin econòmics, lingüístics o polítics).

3.- Cal superar l'enfrontament entre l'estudi de les posicions i les relacions i l'anàlisi de les accions i les interaccions. En aquest punt advoca per construir nous espais de recerca on s'inscriguin les intencions individuals dins els sistemes de contractes col·lectius, que a la vegada les fan possibles i les frenen. Formula el **concepte de representació** i estableix mecanismes de relació recíproca: individu-estructures; dominants-dominats. Finalment, acaba proposant una **construcció discursiva del social i una construcció social del discurs**.

4.- L'últim desafiament prové de fora de la disciplina i proclama l'anul·lació de tota distinció entre ficció i Història. Ara té nom propi i es tracta de Hayden White.

El 1973 aquest darrer autor ja havia publicat *Metahistory*, on havia afirmat que no es sosté la distinció entre relat històric i relat de ficció. A finals d'aquella dècada i de la següent desenvolupa més la seva tesi en dos obres publicades en anglès²⁷, alguns

²⁷ White, Hayden: *Tropics of Discourse* i *Figural Realism* publicades respectivament el 1978 i 1999 per The Johns Hopkins University Press, Baltimore, EEUU

capítols de les quals seran traduïts el 2003 al castellà amb el provocador títol de *El texto histórico como artefacto literario y otros escritos*²⁸.

Chartier, conscient de la importància del tema i del moment s'aboca de ple en la polèmica amb Hayden White²⁹ i com ja hem dit abans proclama la necessitat de construcció d'una síntesi superadora que ell veu possible a través del concepte de representació. Es tractaria, en definitiva, de reiterar la necessitat d'elaborar una construcció discursiva del social i una construcció social del discurs, recollir el que de bo ha aportat el debat i prevenir i marcar els límits d'una possible deriva.

Per tant, doncs, per prevenir possibles derives en aquest treball ens haurem de situar modestament en aquest difícil –però suggeridor– punt d'equilibri entre individu-estructures, social-cultural, història-literatura.

2.3.- El món de l'escarni, els libels i la sàtira política: el recurs a la violència verbal i escrita.

La lectura d'un capítol d'un llibre de Peter Burke ("Las fronteras de lo cómico en la Italia Moderna")³⁰ ens pot ajudar a situar una mica més la temàtica objecte d'estudi del present treball. Partint de l'antropologia i, en certa manera, de la psicologia, la literatura i la lingüística, Peter Burke realitza una anàlisi de les formes canviants de la comicitat i la burla a l'Itàlia –i molt especialment a la Toscana– durant l'època moderna.

²⁸ White, Hayden: *El texto histórico como artefacto literario y otros escritos*. Ediciones Paidós i ICE UAB: Barcelona, 2003.

²⁹ Veure sobretot: Chartier, Roger: Cuatro preguntas a Hayden White. *Historia y grafía*, nº 3, 1994, pp. 231-246 i la resposta: White, Hayden: Respuesta a las cuatro preguntas del profesor Chartier. *Historia y grafía*, nº 4, 1995, pp. 317-329.

³⁰ A Burke, Peter: *Formas de Historia Cultural*. Alianza Ed.; Madrid, 2011.

Burke diu que –si hem de jutjar per l’abundància i varietat de vocabulari per designar les diferents expressions- els italians eren uns autèntics experts en la matèria. Segons ell, la idea de comicitat o de burla no estava netament definida en aquella època, sinó que es confonia amb l’entreteniment o la diversió. Per tal de no quedar-se amb una aproximació esbiaixada o reduccionista, l’autor intenta fer un pas més enllà i s’interroga sobre el següent: “*Esta ambigüedad, o ambivalencia, plantea la cuestión de los límites de lo permisible. ¿Hasta dónde se podía llegar sin excederse, en qué dirección, con quién y sobre qué?*”³¹.

A tal fi agafa la *beffa* (broma pesada) com a termòmetre dels límits de la permissivitat. Burke afirma que la *beffa* pot ser considerada un universal cultural en general, però citant a Rochon (1972) corrobora que aquesta era omnipresent a l’Europa dels segles XVI i que Florència podia ser considerada en aquest sentit com “*la capitale de la beffa*”. Dóna la impressió que els italians, i més exactament els toscans, estaven obsessionats amb aquest tema.

Era, doncs, la *beffa*, un costum social transversal o simplement un joc literari o pur “*divertimento*”? Aquí Burke vol subratllar-ne la participació generalitzada en el fenomen, almenys de 1350 fins a 1550 –com a bromistes i com a víctimes- “*de príncipes y campesinos, hombres y mujeres, clero y legos, jóvenes y ancianos*”³².

Ara bé, segons Burke es detecten a partir de la segona meitat del XVI i sobretot al llarg del XVII canvis en el sistema que tindran com a conseqüència canvis a la *beffa*. Welsford (1935), ja havia parlat de la decadència del bufó al segle XVII i Bajtin (1965), de la desintegració del riure popular pel que fa aquest segle. Era el que Norbert Elías havia considerat per a la mateixa època com a “processos de civilització” (entesos com

³¹ Burke, Peter: op. cit, p. 112.

³² Burke, Peter: ibídem, p. 119.

un moviment europeu d'autocontrol, o més exactament, de la pressió social dirigida a l'autorepressió). Per al nostre autor, aquestes variacions s'han de veure “*como parte de un movimiento más amplio o, al menos, de una transformación más general de las actitudes (en las clases altas, en cualquier caso), que abarcaba desde el auge del clasicismo en las artes a la no participación en la cultura popular*”³³.

Arribat aquest punt, Burke es pregunta sobre què va reemplaçar la *beffa* tradicional. En aquest sentit afirma que el retòric del XVII Emmanuele Tesauro no rebutjava completament la *beffa*, però l'interessaven molt més les bromes “*meramente verbales*”³⁴. En això, segons Burke, Tesauro era un representant típic del moviment cultural que ara denominem barroc. No sembla exagerat suggerir que l'obsessió barroca amb els jocs de paraules era una forma de compensació psicològica, una reacció a la disminució de l'àmbit de la comicitat. Una altra forma de compensació va ser l'auge de la caricatura que es va inventar en els cercles de Carracci i Bernini a la primera meitat del XVII.

Peter Burke diu que, de fet, ja a l'obra de Castiglione (*El Cortesano*) es critiquen les *beffe* en termes morals, ja que es prefereixen les bromes “*meramente verbales*”³⁵ i que l'autor va censurar algunes de les seves pròpies bromes a la tercera versió manuscrita del seu tractat. Burke continua dient que les crítiques podrien semblar anodines actualment, però que en el context de principis del segle XVI eren quasi revolucionàries.

Sembla que al XVIII es produirà una mena de retorn al Renaixement, però que anirà acompanyat d'una mena de distanciament cultural, o fins i tot, aquell primer potser es basava en aquest mateix distanciament.

³³ Burke, Peter: Ibidem, p. 122.

³⁴ El subratllat és nostre.

³⁵ De nou, el subratllat és nostre.

A la llum de tot plegat, Burke es fa la pregunta següent: som ara menys cruels i més civilitzats, com alguns autors han suggerit?. En qualsevol cas la conclusió final pel que fa al capítol és la següent: *“Lo que hallamos en el período de 1550 a 1650 en particular es una restricción creciente de la participación pública del clero, las mujeres o los caballeros en ciertas clases de bromas, una reducción de los ámbitos, ocasiones y lugares que se prestaban a la comicidad: una elevación del umbral de vergüenza y un mayor control de las fronteras”*³⁶.

Aquesta reflexió al voltant de l'evolució canviant de les formes de burla, befa i escarni ens poden portar a la formulació de noves preguntes en relació a l'objecte d'estudi que estem realitzant: **¿pot ser vista aquesta abundant producció de sàtira política del XVII, com un clar exemple de sublimació literària de la violència psicològica (i, en ocasions física) de les *beffe* o bromes pesades de l'època anterior? ¿s'estava immers realment en un procés de civilització on la lluita política es dirimiria cada vegada més amb la ploma, que no amb l'espasa i on el poder s'afirmaria més de manera progressiva a través de la persuasió, que no de la repressió? ¿Podem considerar que sobretot a la segona meitat del XVII, en una Europa exhausta per les guerres, la lluita pel poder passa per l'hegemonia cultural a través del control del naixent concepte d'espai i opinió pública? I, en tot cas, ¿quin paper hi jugarien aquest escrits satírics, sovint camuflats de manera anònima en els fulls dels manuscrits?**

Centrant-nos més en el tema que ens ocupa, un “clàssic” seria ja l'antologia amb estudi introductori de Teófaneg Egidio publicada per Alianza Editorial el 1973. Egidio, veu la sàtira política abans que res, com l'expressió dels descontents pel caire que agafen els governs de la Monarquia Hispànica en determinats moments. Per ell, la sàtira té un caràcter ocasional, de fugacitat. També té un aire de popularitat, però de fet, està

³⁶ Burke, Peter: op. cit. p. 126.

promoguda per sectors benestants. La invectiva es vesteix de tons populars festius, premissa imprescindible perquè cali en els sectors majoritaris de la societat. Segons l'autor, “*sería demasiado ingenuo el argumentar que ello se explica por su origen popular*”³⁷, ja que –continua l'autor– “*por los pocos nombres que han saltado del anonimato sabemos que los personajes que se dedicaron al quehacer de satirizar al gobierno pertenecen a sectores muy lejanos del pueblo bajo, por intereses y mentalidad*”³⁸. Tot i això, Egido ho acaba matisant de la manera següent: “*Lo que no quiere decir que no existan algunos pasquines que salieron del pueblo en su más estricta acepción*”³⁹.

Egido afirma també que al satíric li interessa l'impacte, perquè el mou el desig d'esperonar la massa. Per això és freqüent el recurs a l'atac personal, la persona fustigada sense descans a través de l'insult. A tal fi es sacrifica tot, fins i tot les exigències tècniques més elementals. Per tal de ridiculitzar la seva víctima, al satíric no li importa prescindir d'altres valors, fins i tot el literari, segons Egido “*insultantemente menospreciado en tanto sucio panfleto, en decimas imperfectas, en sonetos que no acaban de rimar, etc., etc.*”⁴⁰. Per això les figures que emergeixen sempre resulten caricaturesques i, en aquest sentit, l'autor ens adverteix d'un possible perill per als historiadors a l'hora de fer-ne determinades interpretacions: “*solo podrán ser reducidas a dimensiones históricas menos inexactas si se adopta un tratamiento metodológico que sepa desbrozar lo verdadero de lo falso*”⁴¹.

Egido afegeix que hi ha un potent sector de l'Aristocràcia, directament perjudicada en el nou ritme polític de les monarquies modernes i que el govern d'aquestes poden

³⁷ Egido, Teófanés: *Sátiras políticas de la España Moderna*. Alianza Editorial: Madrid, 1973, p. 11.

³⁸ Egido, Teófanés: op. cit. p. 11.

³⁹ Ibidem, p. 11.

⁴⁰ Egido, Teófanés: op. cit., p. 11

⁴¹ Ibidem, p. 12

controlar amb comoditat tots els mitjans de pressió i d'expressió "legals". Per tant, "*a los que militan en la oposición –en la lucha por el poder- sólo les queda este otro, subterráneo y clandestino, de la sátira. De ahí el que la gran masa satírica se haya tenido que refugiar en la oscuridad de los manuscritos, dispersa en códices no siempre de fácil acceso en archivos y bibliotecas, y, en definitiva, salvaguardada por el anonimato*"⁴².

Continuant amb la seva exposició, el nostre autor diu que en el XVI, les sàtires polítiques no es dirigeixen contra els monarques, sinó contra els seus governs. En canvi, en el XVII, la sàtira es dirigeix sobretot contra els *validos*, sotmesos a l'aprovació regia per una banda, i al recolzament del poble per l'altre. Egido estableix, pel que fa aquest segle, tres cicles a l'hora de classificar la seva antologia: el de Villamediana, que correspondria a la figura de Lerma; el de Quevedo per Olivares i el de Cortés Osorio per Juan de Austria (fill bastard de Felip IV). Insisteix que la debilitat de la monarquia es clau en la proliferació d'aquest tipus d'escrits: "*existe una clara relación entre el apogeo de la sátira política y presencia de reyes débiles*"⁴³.

Finalment, fa una anàlisi de la figura de Don Juan de Austria en un sentit que altres autors també fan notar i que reprendrem més endavant. Referint-se a ell diu el següent: "*esta preocupación por ganar la opinión pública, da la medida del carácter relativamente moderno de la política de don Juan*"⁴⁴.

D'Egido cap endavant, trobem la tesi doctoral de Mercedes Etreros (1983) amb el títol *La sátira política en el siglo XVII*⁴⁵ i un any després, la mateixa autora va publicar una

⁴² Ibidem, pp. 12-13.

⁴³ Ibidem, p. 23.

⁴⁴ Ibidem, p. 36.

⁴⁵ Etreros, Mercedes: *La sátira política en el siglo XVII*. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1983.

edició preparada de la invectiva de Juan Cortés Ossorio contra D. Juan José de Austria⁴⁶.

El 1985, un jove historiador francès, Christian Jouhaud, va publicar *Mazarinades: la Fronde des mots*⁴⁷ un llibre al voltant dels milers de *mazarinades* (pamflets, cançons, cartells, cartes veritables o falses...) que van aparèixer entre 1648 i 1653 durant els fets de la Fronda a França. Partint de l'anàlisi d'aquesta "literatura de combat", Jouhaud s'interrogava sobre qui eren els seus autors, sobre la relació entre la ploma d'un cardenal, la d'un *parlementaire* i, la d'un clergue gascó, o la d'un autodidacta que passava per boig i, finalment, sobre qui n'eren els lectors.

Un any després, un Michel de Certeau a punt de morir (de fet va ser el seu darrer escrit), va dedicar al llibre de Jouhaud una ressenya a la revista *Annales*⁴⁸. Certeau considera d'entrada que es tracta d'un tema delicat, ja que Jouhaud en fa de l'anàlisi d'un "cas" històric, l'exercici d'un mètode, i li retreu que no hagi fet en algun lloc una comparació amb literatures paral·leles. Tot i això, Certeau en destaca els objectius plantejats i les conseqüències que se'n deriven.

Fos com fos, el llibre ha esdevingut un clàssic amb el pas dels anys i el mateix autor ha retornat sobre les seves passes en una nova edició el 2009, on Jouhaud ha escrit una introducció que malauradament no ens ha estat possible de consultar. Christian Jouhaud ha dedicat, a més, bona part dels seus esforços durant tots aquests anys a l'estudi de les relacions entre història i literatura, amb títols tan significatius com *Histoire, Littérature, Témoignage: Écrire les malheurs du temps*⁴⁹ o *Les pouvoirs de la littérature: histoire*

⁴⁶ Cortés Ossorio, Juan: *Invectiva política contra D. Juan José de Austria*. Edición preparada por Mercedes Etreros. Madrid: Editora Nacional, 1984.

⁴⁷ Jouhaud, Christian: *Mazarinades: la Fronde des mots*. Paris: Aubier, 1985.

⁴⁸ Certeau, Michel de: "L'expérimentation d'une méthode: les mazarinades de Christian Jouhaud", *Annales*, 41, n° 3, 1986, pp. 507-512.

⁴⁹ Jouhaud, Christian; Schapira, Nicolas; Ribard, Dinah: *Histoire, Littérature, Témoignage: Écrire les malheurs du temps*. Paris: Gallimard, 2009.

*d'un paradoxe*⁵⁰, o finalment, acabat de sortir aquest mateix any, *Richelieu et l'écriture du pouvoir*⁵¹.

Però un dels autors que, a banda de cultivar la història cultural i política dels segles XVI i XVII a la Monarquia Hispànica, s'ha dedicat de manera més intensa i prolífica a la qüestió de la circulació d'informació i dels documents en general és Fernando Bouza. Només cal donar un cop d'ull a la seva entrada en el catàleg del CRAI de la UB, per fer-se'n una idea. Però pel que fa al tema que ens ocupa, volem comentar de manera molt especial un llibre seu en concret que ens pot servir molt com a punt de referència, per situar l'anàlisi de les fonts documentals que farem més endavant. Es tracta de *Corre Manuscrito. Una historia cultural del Siglo de Oro*⁵².

En aquest llibre, Bouza reivindica la importància i “popularitat” dels manuscrits en la transmissió cultural més enllà de la invenció de la impremta, al llarg de l'edat moderna.

Hi ha hagut sovint la idea –si no la convicció– que després de Gutemberg els manuscrits van ser relegats a la condició de peces d'antiquari i van esdevenir residuals en els processos de circulació culturals. Segurament es tracta d'una visió molt condicionada pel presentisme (vivim en un món on tota novetat fa taula rasa de manera inexorable del precedent), però també hereva d'una certa aureola de mitificació del XIX, pel que fa a considerar aquests tipus de documents únicament com a peces de museu. No es tracta aquí de qüestionar la importància i l'impacte cabdal de la impremta⁵³ (segurament comparable –salvant les distàncies– a la irrupció d'internet els nostres dies), sinó de

⁵⁰ Jouhaud, Christian: *Les pouvoirs de la littérature: histoire d'un paradoxe*. Paris, Gallimard, 2000.

⁵¹ Jouhaud, Christian: *Richelieu et l'écriture du pouvoir*. Paris: Gallimard, 2015.

⁵² Bouza, Fernando: *Corre Manuscrito. Una historia cultural del Siglo de Oro*. Marcial Pons: Madrid, 2001.

⁵³ A tal fi veure: Eisenstein, Elizabeth. *La Revolución de la imprenta en la Edad Moderna Europea*. Akal, 1994. O de la mateixa autora: *La imprenta como agente de cambio : comunicación y transformaciones culturales en la Europa moderna temprana*. México : Fondo de Cultura Económica : Librería, 2010

veure com queda el panorama després de la seva entrada en escena, pel que fa als documents escrits.

Reprement Bouza, en el llibre es destaca la importància de la circulació de manuscrits pel que fa a la renovació de la història cultural. Segons ell, a l'època moderna el manuscrit era molt comú i corria de mà en mà. En aquest sentit –i lluny de reduir-se a usos privats o bibliòfils- l'escriptura *ad vivum* es presenta com un complement eficaç o –fins i tot- com un competidor dels documents tipogràfics, oferint un àgil sistema de còpies o trasllats que –en bona mesura- va arribar a estar professionalitzat. L'autor destaca que, en els últims temps, *“esta particular materia de los manuscritos en circulación con posterioridad a la irrupción de la imprenta, se ha convertido en una de las que mayor interés despierta en la historiografía internacional”*⁵⁴.

En referència a la circulació de manuscrits a Espanya i Portugal durant els segles XVI i XVII, destaca la figura dels copistes “amateurs” i “professionals” que cobraven pels trasllats de manuscrits. També eren freqüents les persones que eren capaces de retenir una obra de memòria, després d'haver-la escoltada només tres vegades, gràcies potser en part a les pràctiques de la rica transmissió oral i després la “robaven” copiant-la i venent-la a possibles compradors.

Pel que fa als usos i pràctiques de la circulació d'aquests documents, Bouza diu que tant el préstec, com la possessió, com el regal, acaben per convertir-se en un gest de singularitat que l'aristocràcia sembla haver entès com un signe distintiu de la seva condició. Pel que fa a la nostra disciplina, sembla que les obres d'història van tenir també molta circulació i que algunes cròniques es van conèixer només a través dels trasllats que se'n van fer. Bouza posa aquí un exemple molt interessant referent a la “necessitat” de copiar un manuscrit abans que passés a impremta, per la por als canvis

⁵⁴ Bouza, Fernando: Op. cit., p. 19.

que es poguessin efectuar: *“Yo le estoy copiando porque no se han impresso, aunque el conde dize que le ha de imprimir, però juzgo que le harán que mude algo y anssí le quiero tenir copiado”*⁵⁵.

Bouza diu que aquesta observació posa de manifest *“un aspecto de extraordinaria importancia para explicar la circulación manuscrita de un tipo muy especial de textos: aquellos que podían ser sospechosos a la luz de su contenido político o religioso”*⁵⁶. Per contra, posa exemples (com el del jesuïta Pedro de León, pp. 58-59), sobre la necessitat de “dissimulació” a l’hora d’imprimir una determinada obra.

En aquest sentit, es recorda la insistència i l’interès del Sant Ofici per saber si havien estan traslladats o no i en quin número de còpies, els textos on suposadament hi hauria dipositats els errors o propostes a detectar o, en el seu cas, a eradicar.

Entrant ja en l’anàlisi de la literatura crítica o satírica al qual dedica una part important de la seva obra, Bouza diu que si considerem la literatura contrària al govern de Felip II escrita pels seus propis súbdits, ens trobem que es troba íntimament unida a una abundantíssima circulació de manuscrits. Per altra banda, és segur que les composicions satíriques van entrar de ple en el mercat d’aquesta circulació, ja que van arribar a vendre’s com si fossin productes d’última novetat. En aquest sentit sorprèn l’agilitat amb la que el mercat de trasllats manuscrits responia a la demanda de textos de crítica oberta o que, d’alguna manera, poguessin esdevenir recolzament de grups oposats en la lluita política moderna.

Una prova irrefutable per a l’autor de l’èxit i la difusió manuscrita d’escrits o propostes contràries a la monarquia és la inclusió de molts d’aquests papers en els índex de llibres prohibits pel Sant Ofici: *“Aunque el Índice, como instrumento de control, estaba*

⁵⁵ Ibidem, p. 63. El subratllat és nostre.

⁵⁶ Ibidem, p. 63.

fundamentalmente atento a las obras impresas, no es infrecuente encontrar entre los textos cuya posesión y lectura se prohibía menciones expresas a títulos manuscritos”⁵⁷.

A continuació Bouza passa revista a la còpia manuscrita i les relacions entre cultura lletrada i “popular”. Aquest interessant apartat, toca de ple l’objecte d’estudi del nostre treball. Aquí Bouza hi detecta evidències que qüestionen directament molts d’esquemes anteriors: *“Las noticias que testimonían el contacto de la población analfabeta con la escritura que no podían entender por sí mismos son tan abundantes que permiten romper las barreras establecidas por la historiografía entre las culturas letrada y no letrada*”⁵⁸.

De fet diu que els analfabets es van inclinar a aquests tipus de libels infamants amb bastant d’entusiasme, ja que les causes obertes per proferir injúries verbals, o per l’escriptura i difusió de textos d’aquest estil contra terceres persones són molt nombrosos. Això el porta a la consideració següent: *“Bien podría decirse que la cultura ibérica de los siglos XVI y XVII era una cultura de la violencia verbal y escrita*”⁵⁹. El que està clar per a Bouza és que els trasllats manuscrits de còpies i pasquins infamants circulaven amplament en els ambients camperols i artesanals. Tot i que després matisa que sense arribar al nivell de la circulació en els ambients lletrats.

Els manuscrits en circulació presentarien una sèrie d’avantatges en relació als impresos: la ràpida transmissió de notícies acabades de produir; la possibilitat de treure tot el partit de la seva pròpia raresa enfront als impresos, oferint-lo com a regal; la seva capacitat de reescriure’s constantment adaptant-se, per exemple, a les últimes novetats de la Cort; però sobretot, el control del número de còpies i dels presumptes lectors d’aquestes, tan necessari per a practicar amb cautela l’heterodoxia religiosa o la crítica política.

⁵⁷ Bouza, Fernando: Op. cit., pp. 66-67.

⁵⁸ Ibidem, p. 68.

⁵⁹ Ibidem, p. 73.

Bouza considera també que després de l'aparició de la tipografia –la qual garantia la relativa igualtat de les distintes emissions d'un mateix original donat a impremta- els autors van guanyar en individualitat, a la vegada que els actes successius de còpia propis de la producció manuscrita es reduïen en la mecànica repetida de les premses. Per això, la varietat textual dels trasllats manuscrits és considerablement superior a l'observable en els impresos, ja que les ocasions per a modificar, de forma voluntària o no, un text es multipliquen a mesura que l'original és copiat per mans diverses en moments i llocs diferents.

Pel que fa a les relacions entre producció manuscrita i producció impresa, Bouza conclou que la difusió tipogràfica no va arribar a suprimir la realitat de la transmissió a través de còpies manuscrites, sinó que, més aviat, es va arribar a establir una espècie de doble circulació en la que, segons fossin els interessos i les necessitats, “*cabía correr manuscrito o correr impreso*”⁶⁰. Pel que fa a la decisió a l'hora d'optar pels manuscrits, Bouza diu el següent: *Quien quisiera o tuviera que controlar la difusión de sus propios escritos y lecturas, bien por razones de heterodoxia religiosa, política o simplemente personal, había de recurrir a traslados manuscritos con los que parecía más fácil burlar censuras y prohibiciones*”⁶¹.

Pel que fa a la literatura del Segle d'Or, Bouza considera que està plagada de contingut infamant (“*saña escrita*” en diu l'autor). Aleshores, d'on prové aquest fenomen es pregunta ell? La resposta és la següent: “*Tanta rabia literaria ha de considerarse una expresión más de la cotidiana violencia en la que vivieron los europeos durante la Edad Moderna, una época frágil que hizo de la infamia, tanto como del honor, algo*

⁶⁰ Bouza, Fernando: op. cit. p. 82.

⁶¹ Ibidem, pp. 82-83.

consustancial a la propia existencia comunitària”⁶². I més endavant afegeix: “*La primera expresión de esa violencia hubo de ser oral*”⁶³.

Pel que fa a la tipologia dels escrits infamants, Bouza els divideix en dos: els libels de veïns i els que s’ocupen de les crítiques al rei.

Els primers podien ser considerats “populars”. En ells, els personatges no son destacats, ni tampoc és gran la seva rellevància literària. No obstant, valdria la pena parar-hi més esment, no només per la seva curiosa eloqüència antropològica, sinó també perquè – com diu el mateix autor- “*compartiendo con las formas más elevadas de censura, violencia o difamación escritas un mismo animus iniurandi, pueden resultar muy reveladoras de un sustrato común en formas, contenidos e intenciones*”⁶⁴. Una vegada més tornem a trobar, doncs, la circularitat, el substrat comú, el punt de trobada entre l’alta i la baixa cultura, de la qual parlaven Ginzburg i Burke.

Els trets comuns característics d’aquests libels de veïns serien que són manuscrits, tot i que alguna vegada s’acompanyen de dibuixos burlescos, l’anonimat, el desig de fer-se públics i el tenir com a objectiu últim el deshonorar la fama de tercers, tot i que de vegades es recorri al pretext exemplificador de denunciar vicis i males pràctiques.

El principal obstacle per a l’acció de la justícia era, evidentment, l’anonimat. Segons Bouza, per trobar-ne l’autor es buscava primer conèixer qui eren els enemics locals de la persona deshonorada. Una segona via consistia en identificar a l’escriptor material, encara que aquest hagués disfressat la seva lletra a l’escriure o al traslladar-los.

En referència als escrits que Bouza anomena de “crítiques al rei”, tenen més el seu origen en l’ambient cortesà (el binomi cortesania-sàtira). En aquest context, de les dites i

⁶² Ibidem, p. 110.

⁶³ Ibidem, p. 111.

⁶⁴ Ibidem, pp. 114-115

renoms posats de manera sobtada, en sortiran en darrer terme sàtires, libels, cèdules o cobles infamants.

Bouza conclou que el trasllat manuscrit possibilitava la capacitat de respondre a la contínua demanda de noves còpies d'aquest tipus de textos i que, a més podia fer-ho amb el sigil i precaució que exigia el seu contingut peculiar i perillós. Aquesta és la causa –segons ell- que bona part de la literatura satírica del Segle d'Or, tant la que s'adreçava contra el rei i els seus ministres, com la que sorgia de rivalitats particulars, s'hagi conservat en trasllats manuscrits.

Un altre autor a tenir present pel tema que ens ocupa -Jesús Gascón Pérez- parteix del títol de l'estudi de Christian Jouhaud (1985) i adopta l'expressió de “*rebelión de las palabras*” per referir-se al conjunt de sàtires, libels i demás escrits posats en circulació al voltant de 1591, en el context de les anomenades “*alteraciones de Aragón*”.⁶⁵ Com es pot veure en el títol de l'obra, Gascón va més enllà pel que fa a la cronologia dels textos i tanca el seu recull en un altre moment clau pel que fa a la producció d'aquest tipus d'escrits (la Unió d'Armes projectada per Olivares i les tensions provocades per aquest projecte a les Corts celebrades el 1626 a Barbastro i Calatayud). El seu llibre cobriria, doncs, dos dels moments que envolten alguns dels documents que hem seleccionat (l'última dècada del regnat de Felip II i la primera de Felip IV, amb Olivares).

Després d'un pròleg de Teófanès Egido, l'autor realitza un interessant estudi introductori on tracta sobre la sàtira, com a fenomen literari d'àmbit universal i sobre la violència verbal en els conflictes socials i polítics. També s'interroga sobre si els

⁶⁵ Gascón Pérez, Jesús: *La rebelión de las palabras. Sátiras y oposición política en Aragón (1590-1626)*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2003.

pasquins poden ser considerats una manifestació literària popular, per finalment situar els escrits aragonesos en el seu context històric.

Pel que fa al primer punt, Gascón considera que la sàtira només adquireix ple significat quan s'estudia imbricant-la en un context històric-literari concret, advertència que per l'autor cobra una importància cabdal quan es tracta d'escrits d'assumpte polític. En relació a la violència verbal en els conflictes socials i polítics, s'afirma que no es pot negar que la literatura política, i en particular els pamflets difosos en situacions de crisi, han tingut sempre un paper fonamental en la mobilització de la població. Tot i això, Gascón diu que sembla obvi que el fet de posseir la capacitat de mobilitzar la població no garanteix que s'utilitzi per promoure un aixecament. De fet, segons ell, els escrits poden ser emprats tant per assegurar l'ordre establert, com per alterar-lo. Amb paraules del propi autor *“su fin último depende de los intereses de la persona que, en cada caso, empuña la pluma, a menudo subordinados a quienes la patrocinan y se sirven de su talento”*⁶⁶.

Sobre si els pasquins constitueixen una manifestació literària popular, Gascón segueix Burke i altres com Lia Schwartz Lerner⁶⁷ i considera que les sàtires polítiques constitueixen un bon exemple de la mútua influència exercida entre els dos àmbits (cultura d'elit i cultura popular). En el cas concret dels pasquins i pamflets de contingut polític, l'autor recull l'opinió de Bouza quan aquest afirma que els seus redactors solen romandre en l'anonimat i acostumen a servir-se de la transmissió mitjançant còpies manuscrites. La *“doble circulació”* de la qual parla Bouza, va contribuir, segons Gascón, *“a incrementar la audiencia potencial de los escritos, pues, además de aumentar el número de copias disponibles de un texto, aumentó las posibilidades de*

⁶⁶ Gascón Pérez, Jesús: op. cit, p. XLIX.

⁶⁷ Schwartz Lerner, Lía: *Metáfora y sátira en la obra de Quevedo*. Madrid: Taurus, 1984.

sortear todo tipo de censuras y multiplicó las ocasiones de difundir su contenido por vía oral”⁶⁸. Així, doncs, quan es parla de literatura, i més encara en l'àmbit de la cultura popular, s'ha d'evitar el tan erroni com estès costum d'identificar literatura amb escriptura (sobretot amb lletra impresa) i amb lectura silenciosa i s'ha de subratllar de nou el paper de la comunicació oral. En aquest sentit, seguint Asa Briggs i Burke (2002), Gascón considera la probabilitat que els textos es llegissin més sovint en públic que en privat i que el seu missatge arribés d'aquesta manera a més gent de la que estava en condicions de llegir-los. També sembla assegurada la “*transversalitat*” d'aquestes lectures col·lectives (en el sentit de públic d'extracció social diversa). En qualsevol cas, afirma que “*el empleo de material iconográfico y, sobre todo, la difusión por vía oral permitieron extender el alcance de los escritos a los elementos semiletrados e iletrados de la sociedad*”⁶⁹.

Finalment, Jesús Gascón situa els pasquins aragonesos en el seu context històric i comparant els escrits que fan referència a les alteracions d'Aragó amb els de les tensions viscudes a les Corts a partir del projecte d'Unió d'Armes d'Olivares, detecta que al 1626 encara era ben viu el record dels fets de 1591. Això el porta a considerar que amb freqüència, sobre tots aquests episodis gravitava l'inevitable xoc entre l'exercici del poder absolut i la ideologia pactista que inspirava el règim polític aragonés.

Després d'analitzar la “*campanya publicitària*” d'Antonio Pérez a través dels pasquins, just en el moment de la seva entrada en el Regne, Gascón s'ocupa dels recursos estilístics i retòrics que fan servir els escrits, per tal d'aconseguir millor la seva finalitat. En aquest punt, afirma que el més utilitzat (a banda dels jocs de paraules, símls i

⁶⁸ Gascón Pérez, Jesús: op. cit, pp. LX-LXI.

⁶⁹ Ibidem, p. LXIII

metàfores) és el de la reducció caricaturesca dels personatges que es vol ridiculitzar o desprestigiar. També és habitual la pràctica renaixentista de compondre diàlegs satírics a imitació de Lluçà de Samosata, caracteritzats per la voluntat de ridiculitzar les idees dels protagonistes i per emprar sovint recursos com el somni o el viatge als inferns. Nogensmenys, els diàlegs influïts per Lluçà busquen abans que res polemitzar. Per això Gascón afirma que *“no se trata tanto de convencer intelectualmente de las ideas propias como de sacudir emocionalmente al lector con la presencia descarnada de lo que se presumen las falacias de sus oponentes”*⁷⁰.

Gascón destaca també que, més enllà de les crítiques a un rei concret, els pasquins denoten l'existència d'un corrent d'oposició política a les pràctiques absolutistes de la Monarquia, amb el pactisme aragonés i la defensa dels *“fueros”*, com a eixos vertebradors: *“Patria, libertades, leyes y fueros son conceptos reiterados una y otra vez, y también es frecuente encontrar apelaciones a su defensa”*⁷¹. En aquest sentit, el fet de pertànyer a una pàtria comuna, definida per un ordenament foral que s'ha de defensar de les agressions d'un monarca absolut, és una idea recurrent, i la necessitat de vessar la pròpia sang és justificada.

Pel que fa a la difusió dels escrits, les invectives contra persones concretes es van fer arribar als seus destinataris, enganxant-les a les parets i cantonades dels seus habitatges. El mateix es va fer amb altres escrits, ja que aquesta pràctica permetia, a més a més, que el text es difongués entre un auditori més extens gràcies a la lectura pública. Gascón també destaca la col·laboració d'alguns membres del clergat en la difusió d'aquestes composicions i el paper rellevant dels estudiants que visitaven Antonio Pérez en el

⁷⁰ Ibidem, p. LXXXI

⁷¹ Gascón Pérez, Jesús: op. cit, p. LXXXII

trasllat de les còpies, que -segons apunten testimonis de vista- tots els opuscles que circulaven durant l'aixecament eren escrits a mà.

En relació a l'autoria, només se'n coneix a tres d'ells. Res se sap de l'autoria dels pasquins de 1624 i 1626. I quasi tot són conjectures pel que fa als de 1591, tot i l'afany posat pels instructors de les causes en reunir informació al respecte. Tot i això, Gascón conclou que la “*campanya publicística*” va ser un èxit: “*El propio discurrir del conflicto es buena prueba de que lograron sus fines y obliga a considerar la importancia de la violencia verbal, oral y escrita, como instrumento de movilización política. En este sentido, resultan interesantes los datos hallados sobre los mecanismos de difusión de los escritos, que sugieren que su mensaje no solo alcanzó a las minorías instruidas, sino que su aditorio potencial tuvo una extensión bastante mayor*”.⁷²

Una altra obra interessant per contextualitzar el segon bloc documental que comentarem més endavant és el llibre de Maria Soledad Arredondo, *Literatura y propaganda en tiempo de Quevedo: guerras y plumas contra Francia, Cataluña y Portugal*. Continuant amb el tema plantejat per José M^a Jover el 1955, l'autora parteix de la consideració que es tracta de textos urgents i polèmics que s'inscriuen en una situació conflictiva general que afectava amb especial gravetat la societat espanyola. A més, durant la dècada dels 30 als 40 del segle XVII, la Monarquia Hispànica va veure's involucrada en 3 guerres. Aquesta doble combinació de dificultats internes i externes constitueix un terreny adobat tant per la proliferació d'escrits de queixa i sàtira, com de campanyes d'imatge per reforçar les posicions enfront de l'enemic. És el que Arredondo anomena en el llibre “*Tiempo de libelos y campañas de imagen*”. L'autora afirma que el propi Quevedo reconeixia ja l'eficàcia dels libels, en una acceptació tàcita dels beneficis de la propaganda per a la raó d'estat. Com a exemple cita el cas de *El chitón de las*

⁷² Ibidem, p. XCV

maravillas (1630), on Quevedo “*arremete contra el autor o autores de libelos infamatorios, sátiras, chistes... que atacaban el gobierno del conde-duque*”⁷³. Però de fet, aquesta obsessió pels papers i pamflets de l’enemic la podem trobar no només a Quevedo, sinó també en autors com Juan Adam de la Parra, José Pellicer o Diego Saavedra Fajardo.

Arredondo analitza també el cas de França, on entre el final de la Lliga i el govern personal de Lluís XIV es produeix una autèntica eclosió dels libels. A l’època de Lluís XIII i Richelieu es tractava d’utilitzar l’enemic extern, especialment la Monarquia Hispànica, per cohesionar un país recentment dividit per les guerres de religió, ja habituat a usar escrits pamfletaris i a interpretar símbols polítics. L’aparició en escena de Mazarin (el cardenal Mazzarino), nou validat en substitució de Richelieu, durant la regència de la reina i la seva minoria d’edat, va donar lloc al que s’ha conegut com a “*Mazarinades*”, una autèntica efervescència d’escrits i libels al voltant de la figura del cardenal italià, en part motivada –però no de manera exclusiva, ni de bon tros- pel seu origen estranger.

L’autora continua afirmant que, en el context històric de tres guerres, les paraules, els llenguatges, els papers i les campanyes d’imatge van esdevenir molt importants. El llibre de Bartolomé de Las Casas *Brevíssima relación de la destrucción de las Índias*, havia estat l’inici de l’anomenada “*llegenda negra*” i el detonant de la campanya antiespanyola. Però la guerra de papers entre Espanya i França es va incrementar amb les revoltes catalana i portuguesa. Segons Arredondo, el context de guerra va provocar que “*la historia se ficcionalizara en gran variedad de discursos, movilizando tanto al*

⁷³ Arredondo, Maria Soledad: *Literatura y propaganda en tiempo de Quevedo: guerras y plumas contra Francia, Cataluña y Portugal*. Madrid : Iberoamericana ; Frankfurt am Main : Vervuert, 2011, p. 32

ingenio popular en los pasquines, como a los escritores a sueldo de los paises involucrados”⁷⁴.

En aquest sentit, les campanyes d’imatge enaltidores de la monarquia poden entendre’s com a resposta als libels que tant preocupaven Quevedo i Saavedra Fajardo. A través d’elles es desitjava impressionar l’enemic amb l’aparell i la pompa dels espectacles. Per a Arredondo, les grans festes de 1637⁷⁵ ens il·lustren sobre la coexistència de les guerres i la festa, i de com podia aprofitar-se un determinat succés per manipular el poble. En això, la cort de Felip IV seguia l’estela de París, on l’entorn del Cardenal construïa imatges antiespanyoles, molt rendibles en temps de guerra. D’aquí l’oportunitat d’aquesta literatura cortesana, molt ben organitzada durant l’època d’Olivares, que protagonitzava o utilitzava alguns fastos per promocionar la seva pròpia imatge.

La conclusió final és que *“esa coexistencia entre guerras, negociaciones diplomáticas, libelos injuriosos y propaganda informativa se percibe en las obras escritas por escritores que practicaban la lisonja y la denigración en un doble ejercicio complementario: alabanza al rey o al poderoso valido y ataque al enemigo, extranjero o nacional*”⁷⁶.

Ja hem comentat abans que, a França, la minoria d’edat de Lluís XIV i el govern del cardenal Mazzarino van donar lloc a una abundant producció d’escrits i libels que al seu torn han provocat un considerable allau de bibliografia i estudis sobre el tema⁷⁷ i que per qüestió d’espai no podem abordar en aquest treball, però que seria interessant

⁷⁴ Arredondo, Maria Soledad: op. cit, pp. 47-48

⁷⁵ Al palau del Buen Retiro, amb motiu de la proclamació de Ferran III, cunyat de Felip IV, com a rei de Romans i de l’arribada d’una dama emparentada amb un alt dignatari (Arredondo, pp. 57-59).

⁷⁶ Ibidem, p. 69

⁷⁷ Alguns de ben recents com el Colloque International “*Mazarinades: nouvelles approches*”, celebrat a la Bibliothèque Mazarine, París, entre el 10 i el 12 de juny 2015.

analitzar comparativament amb el que passa a la Monarquia Hispànica durant el regnat de l'últim Àustria, Carles II⁷⁸.

Héloïse Hermant a *Guerres de plumes. Publicité et cultures politiques dans l'Espagne du XVIIe siècle*, dur a terme una anàlisi dels escrits i de les campanyes d'imatge generades al voltant de la figura de Juan José de Austria, fill natural de Felip IV, el qual segons l'autora en seria “*tantôt le maître d'oeuvre, tantôt la victime*”⁷⁹.

Hermant afirma que des de 1665 a 1679, durant la minoria d'edat i els primers anys del regnat de Carles II les guerres de plomes i les campanyes d'opinió estan a l'ordre del dia. I, a l'hora d'abordar aquest període amb més deteniment hi veu 3 fases o seqüències:

-De 1668 a 1669: és el moment de les guerres de plomes de don Juan contra el valido Nithard, jesuïta alemany i confessor de la regent.

-De 1676 a 1677: la segona gran seqüència correspon a la campanya dels *Grandes* i del bastard reial en contra del valido Valenzuela.

-De 1677 a 1679: onades d'escrits satírics que assetgen don Juan, ja que ha esdevingut Primer Ministre.

L'originalitat de don Juan consistiria segons l'autora en la seva habilitat per conquerir el poder, adoptant un rol de defensor del bé comú, gràcies a l'emissió de lletres obertes. A tal fi, va servir el seu passat de general gloriós. De fet, la particularitat del seu ús de la publicitat rau en el fet que, d'ara endavant, la dissidència no s'amagarà més darrera l'anonimat dels libels per esquivar les represàlies. És més, no es pot dissociar l'estudi de

⁷⁸ Tal i com ha fet Héloïse Hermant a “Les campagnes pamphlétaires de don Juan José de Austria, des mazarinades espagnoles?” (ponència presentada en el *Colloque* citat a la nota anterior).

⁷⁹ Hermant, Héloïse: *Guerres de plumes. Publicité et cultures politiques dans l'Espagne du XVIIe siècle*. Madrid: Casa de Velázquez, 2012, p 1

les guerres de plomes del de les 2 marxes militars de don Juan sobre Madrid i cal comprendre com els dos fenòmens interactuen.

Una altra aportació interessant que fa Hermant és quan s'interroga sobre el fet si aquesta acció inèdita de don Juan fa bascular la Monarquia Hispànica cap a una nova edat política. Segons ella, l'expressió de les tensions a través d'una violència verbal flagrant, però que no coneix l'irreparable d'una violència per les armes, va contribuir de manera decisiva a enriquir el repertori d'acció de la dissidència, ja que va permetre realitzar una pressió real sobre el poder, sense caure però en els mecanismes de la rebel·lió. D'aquesta manera es va obrir la via a un nou art de la negociació política. Amb paraules de l'autora: *“Les guerres de plumes de don Juan ont donc d’abord constitué une arme de pouvoir efficace aux mains du Prince pour trouver une place au gouvernement. Cependant, elles ont contribué à faire naître la conscience (que partageaient les contemporains) des pouvoirs de la publicité et de la polémiques afin de négocier plus fermement avec les autorités, sans tomber dans la désobéissance ouverte”*⁸⁰.

Hermant es lamenta que durant molt de temps les guerres de plomes de don Juan han estat una llacuna dins de la historiografia espanyola i que la història política del regnat de Carles II va ser deixada de banda pels investigadors en benefici de temps més gloriosos. El 1999 la revista *Studia Historica* va treure un número amb un dossier sobre l'últim Àustria, on Luis Ribot expressava opinions semblants a les de Hermant, respecte al fill natural de Felip IV: *“Don Juan José de Austria y sus enemigos desarrollaron las primeras campañas de opinión de la historia de España, utilizando habilmente el doble juego de la propaganda y la invectiva panfletaria contra el adversario”*⁸¹.

⁸⁰ Hermant, Héloïse: op. cit, p. 425

⁸¹ Ribot García, Luis Antonio: “Carlos II: el centenario olvidado” dins *La época de Carlos II*, dossier publicat a *Studia Historica*, nº 20 (1999), p. 29.

Un altre moment interessant pel que fa a la profusió d'escrits de caràcter combatiu des d'un punt de vista polític és la Revolta dels Barretines. El tema ha estat tractat des de diversos angles, però des del punt de vista que ens interessa en aquest treball va ser objecte d'interès de Pere Molas en el capítol "Propaganda i debat polític a la revolta dels "barretines", dins el seu llibre *Catalunya i la Casa d'Àustria*⁸². Molas afirma que aquesta revolta es tracta d'un moviment de protesta contra els allotjaments militars. En aquest sentit té un paral·lelisme amb els fets de 1640, però també hi ha altres factors coincidents: estat d'enfrontament amb la monarquia francesa, diferències entre el virrei i la Generalitat... Nogensmenys, Molas sosté que, a diferència de 1640, les classes dirigents del Principat i els estaments privilegiats, varen fer pinya al voltant del virrei.

Pel que fa la producció d'escrits, l'autor els agrupa en tres categories diferents: els que suposen una exaltació de l'absolutisme (on destaca el text titulat *Reflexiones con las quales Catalunya deve despertar de un profundo letargo*); els que constitueixen una crida possibilista (com, per exemple, l'*Informe de verdaderes noticias a lo maior benefíci, quietud i glòria de Catalunya*); i, finalment, els que expressen una defensa de la rebel·lió (on tal vegada el més emblemàtic sigui l'extens text que va circular tant de forma manuscrita com impresa uns anys després de la revolta: *Luz de la verdad. Preguntas y respuestas en favor de Cathalunya y de sus hijos*). Molas assenyala tres qüestions fonamentals en l'argumentari dels textos que defensaven la rebel·lió: el malestar produït pels allotjaments, el fet que la tributació vulnerava les constitucions de Catalunya i el sentiment d'una desigualtat social comparativa, pel fet que els estaments privilegiats es lliuraven del pes dels allotjaments.

⁸² Molas, Pere: *Catalunya i la Casa d'Àustria*. Barcelona: Curial, 1996.

Molt recentment, el tema dels escrits polítics de suport a la revolta dels barretines ha estat tractat per Héloïse Hermant⁸³ en un interessant dossier a la revista *Caplletra* sobre “Literatura política de l’Edat Moderna”, coordinat per Eulàlia Miralles, amb altres articles de Henry Ettinghausen, Alejandro Coroleu i Maria Paredes Baulida, i Antoni López Quiles, igualment interessants.

Seguint Bouza, Castillo, Chartier i De Vivo, Hermant afirma en el seu article que abordar aquests textos en totes les seves dimensions suposa prendre en consideració la seva materialitat, la seva estratègia de difusió i la seva circulació efectiva: *“Plus dernièrement, l’étude de la publicística a connu une nouvelle impulsion dans le sillage d’une réflexion autour de l’espace publique (le modèle habermassien et ses limites) qui ne serait pas une hypostase atemporelle et anachronique, du langage des discours et enfin de la communication politique”*⁸⁴.

Pel que fa a la seva contextualització, Hermant –seguint Dantí i Kamen- diu que la revolta dels Barretines és d’entrada una reacció de còlera sorgida dels sectors més desfavorits de la població contra l’injust repartiment de les contribucions militars i l’obligació d’allotjar els soldats. Com Molas, sosté també que, a diferència de 1640, les elits catalanes se’n desentenien de la causa camperola pel fet de beneficiar-se del desigual sistema de repartiment de les contribucions.

Referent a la difusió dels libels, diu que sovint es poden trobar copiats dins els manuscrits de particulars i destaca la importància de l’oralitat a l’hora de la seva transmissió. Hermant qualifica aquests escrits de literatura de combat i atenent a una

⁸³ Hermant, Héloïse: “Combattre par la plume: les écrits politiques soutenant la révolte des Barretines (1687-1690)”, *Caplletra* 57 (tardor 2014), pp. 193-214

⁸⁴ Hermant, Héloïse: “Combattre par la plume...”, p. 193

contextualització acurada del seu corpus hi distingeix tres tipus d'accions: negociar, justificar-se i galvanitzar-se i retre justícia.

No podíem tancar aquest llarg apartat, sense fer esment de les nocions d'espai públic i opinió pública. Hem vist com –seguint Héloïse Hermant- les guerres de plomes esdevenen amb don Juan guerres d'opinió⁸⁵. Últimament han anat sorgint moltes veus que reclamen i posen en pràctica a les seves contribucions la revisió de la teoria de Jürgen Habermas, que ha dominat àmpliament el panorama intel·lectual de les darreres dècades⁸⁶. Una aportació interessant en aquest sentit és la de Natalie Mears⁸⁷. L'autora posa en qüestió el paradigma formulat per Habermas de “l'esfera pública” i sosté pel cas anglès que, des del segle XVI, el debat polític no es limita només a l'entorn reial o a un grup selecte d'humanistes. Segons ella, una gran part de la societat anglesa discuteix, defensa o critica la política elisabetiana (essencialment sobre qüestions religioses) i fent això contribueix activament a una politització del cos social.

Pel cas italià, podem fer referència al llibre de Sandro Landi,⁸⁸ objecte d'una estimulant ressenya per part de Francesco Benigno a la revista *Storica*⁸⁹ o el de Filippo de Vivo,⁹⁰ –que pel subtítol que porta o per l'amplitud de la seva reflexió fa pensar molt més enllà del cas estrictament venecià. De Vivo fa una anàlisi de la política de comunicació del poder venecià, però també de la circulació de la informació en el si dels diferents òrgans que el componen. Tracta de la producció i la difusió de tots els tipus de manuscrits i impresos de caràcter polític produïts a la ciutat, s'interessa a la vegada pels actors

⁸⁵ “*Les guerres de plumes deviennent des guerres d'opinion. Faut-il y voir l'avènement d'un nouvel âge politique?*” Hermant, Héloïse a *Guerres de plumes...*p. 423

⁸⁶ Habermas, Jürgen: *Historia y crítica de la opinión pública: la transformación estructural de la vida pública*, 1961.

⁸⁷ Mears, Natalie: *Queenship and political discourse in the Elizabethan realms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005

⁸⁸ Landri, Sandro: *Naissance de l'opinion publique dans l'Italie moderne. Sagesse du peuple et savoir de gouvernement de Machiavel aux Lumières*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2006

⁸⁹ “Nascita dell'opinione pubblica. Benigno legge Landi”. *Storica*, 37, anno XIII, 2007, pp. 175-182

⁹⁰ De Vivo, Filippo: *Information and communication in Venice: Rethinking early modern politics*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

implicats en la seva circulació, i afronta finalment la qüestió cabdal de la seva recepció per part de la població. També duu a terme una reflexió pel que fa a les relacions entre les diferents esferes de la comunicació a l'espai venecià: lluny que funcioni únicament de dalt a baix, cal captar-ne la interacció permanent de les diferents esferes. El llibre té a més la virtut d'aportar exemples interessants per l'objecte del nostre treball com és l'anàlisi d'un *pater noster* satíric i violentament antiespanyol⁹¹ de 1591, el qual, segons l'autor, ni pot ésser assimilat a la "cultura popular", ni pot atribuir-se a la pura expressió d'una facció i la seva llarga circulació dins la societat veneciana, de manera oral o a través de còpies manuscrites, es va fer més horitzontalment que no vertical.

Altres autors com Antonio Castillo o James Amelang també s'han ocupat d'aquestes qüestions. A destacar el volum del qual en són directors⁹² i que conté varies contribucions d'interès pel tema del nostre treball a l'apartat "Pasquines y opinión pública".

Un altre llibre imprescindible per veure com funcionava la producció d'opinió i propaganda -al voltant, en aquest cas, de la figura reial- en un moment coetani al que estem tractant és el de Peter Burke sobre Lluís XIV⁹³ i molt especialment el capítol titulat "Persuasión". Aquí Burke fa una anàlisi brillant dels medis, els gèneres i els estils en els quals les imatges reials s'elaboren i a través dels quals són percebudes, posant un èmfasi especial en remarcar que imatges i textos són inseparables els uns dels altres, sovint apareixen junts i, en qualsevol cas, es reforcen mútuament. En el transcurs de la seva exposició fa un esment significatiu i detallat de les figures retòriques utilitzades per enfortir la retòrica reial. La **hipèrbole** o exageració utilitzada en un sentit laudatori per tal d'enaltir, magnificar i amplificar les virtuts del monarca, la **sinècdoke**

⁹¹ El qual fa pensar amb el que va circular durant la dècada de 1570 a Holanda contra Felip II.

⁹² Castillo, Antonio i Amelang, James: *Opinión pública y espacio urbano en la Edad Moderna*. Gijón: Ediciones Trea, 2010.

⁹³ Burke, Peter: *La fabricación de Luis XIV*. San Sebastián: Nerea, 2003.

que comporta prendre una part pel tot (tots els èxits del país són atribuïbles a Lluís XIV, fins i tot les victòries dels seus exèrcits), la **metàfora** (on l'equiparació del monarca amb l'astre solar és la més coneguda, però no l'única) i sobretot l'**al·legoria** com metàfora continuada que en el cas de Versalles pren forma d'al·legoria arquitectònica⁹⁴, ja que segons l'autor un palau no és un lloc només per a viure –i en el cas de Versalles encara menys- sinó que està construït a imatge i semblança de la persona que hi habita.

No podem deixar passar per alt tampoc el paper de les relacions de successos i de la impremta en la creació i circulació d'opinió i informació i com a precedents de la premsa moderna i, en aquest sentit, hem de destacar els treballs de Henry Ettinghausen o el molt recent de Xevi Camprubí sobre l'impressor Rafael Figueró⁹⁵.

Per últim només alguns exemples també força recents dels creixents contactes i proximitat entre els historiadors i la història de la literatura, i fins i tot, la història o la sociologia de l'art. El primer d'ells és un llibre editat per Sònia Boadas Cabarrocas,⁹⁶ amb contribucions suggeridores de Henry Ettinghausen, Daniel García Vicens, Giuseppe Grilli, Eulàlia Miralles, Pep Valsalobre, Xavier Torres i Ricard Expósito i, finalment, la mateixa Sònia Boadas. El segon es tracta d'un dossier sobre “Literatura y política en el Renacimiento” publicat en línia i accés obert a la revista *Studia Aurea*⁹⁷ (<http://www.studiaoarea.com/>). Amb una introducció i presentació de Jorge Garcia de la Universitat de Girona, conté un monogràfic, articles, documents i ressenyes que interrelacionen d'una manera o altra història, política i literatura. Per últim, Cristina

⁹⁴ Burke, Peter: op. cit, p. 33

⁹⁵ Camprubí, Xevi: *L'impressor Rafael Figueró (1642-1726) i la premsa a la Catalunya del seu temps*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014.

⁹⁶ Boadas Cabarrocas, Sònia (ed.): *Literatura en la Guerra de Treinta Años*. Vigo: Editorial Academia del Hispanismo, 2012.

⁹⁷ *Studia Aurea*, vol. 8 (2014).

Fontcuberta s'ha ocupat d'un tema semblant al nostre, però a través de l'anàlisi de les imatges a *Imatges d'atac: art i conflicte als segles XVI i XVII*⁹⁸.

Tot plegat ens remet al principi, quan parlàvem de les relacions estimulants, però no sempre ben resoltes entre història i literatura, entre cultura (o cultures) d'elit i cultura (o cultures) popular, entre tradició oral i escrita, entre producció manuscrita o producció impresa, entre circulació i circularitat cultural. En definitiva, tot ens porta a la possibilitat o a la impossibilitat de travar –com deia Chartier- una construcció discursiva del social i una construcció social del discurs. A tal fi, caldrà intentar donar resposta a les preguntes i hipòtesis que han anat sorgint al llarg d'aquestes pàgines inicials.

⁹⁸ Fontcuberta, Cristina: *Imatges d'atac: art i conflicte als segles XVI i XVII*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2011.

3.- ANÀLISI DE FONTS I DOCUMENTS

Com ja hem comentat a la introducció, els documents que hem seleccionat per a dur terme aquest treball, consisteixen en escrits i sàtires de caràcter polític que hem pogut trobar en els manuscrits del Fons Antic del CRAI-Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona, en ocasions confrontant-los amb algun altre de temàtica semblant o coetani, però de procedència diferent. Abans de continuar hem d'assenyalar que no tenim temps ni espai ara per entrar a valorar l'enorme riquesa documental, d'aquesta biblioteca de recerca, hereva bàsicament dels fons provinents de la desamortització dels convents de Barcelona i, en menor mesura, del retorn i trasllat de part dels fons de l'antiga Universitat de Cervera a Barcelona, a mitjans del XIX. Per a un major coneixement de la qüestió, remetem al següent article de Neus Verger Arce “La Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona” (<http://bid.ub.edu/21/verger.htm>). Pel que fa al període cronològic que ocuparà la nostra atenció durant les properes pàgines, podem dir que abasta aproximadament des de l'última dècada del segle XVI, fins a la darrera del XVII (1590-1700). És a dir, des del final del regnat de Felip II, fins al final de l'últim Àustria, Carles II.

Ara bé, també hem apuntat a l'inici que aquest treball no pretén ser en absolut exhaustiu, sinó que vol centrar-se en els moments històrics que s'han considerat més interessants i prolífics pel que fa a l'aparició i difusió d'aquest tipus d'escrits. En concret, els documents que comentarem a continuació pertanyen a algunes d'aquestes situacions, on la Monarquia presenta símptomes de feblesa o malestar, motivada per raons diverses: revoltes, minories d'edat i regències, i, sobretot, pugnes al voltant de l'acció política i figures dels *validos*:

- Alteracions aragoneses i últims anys de Felip II.

- Final de la dècada de 1620 i projectes polítics i fiscals d'Olivares.
- Minoria d'edat de Carles II i acció política de don Juan José de Àustria, fill natural de Felip IV.
- Crisi dels Àustries, Revolta dels Barretines (1687-1689).

3.1.- Documents en relació a les alteracions aragoneses i als últims anys de Felip II

“Carta que desde Madrid escriuio vn amigo a otro que estua en El Escorial” (1591)

El primer dels documents que volem comentar, ve recollit a la *Miscelánea político-elesiástica* de Gaspar Vicens (Ms 1008-1010 del Crai-Biblioteca de Reserva de la UB)⁹⁹, dominic del Convent de Santa Caterina de Barcelona. En concret el podem trobar al manuscrit 1008 (vol. I de la *Miscelánea*) entre els folis 26v-28r.¹⁰⁰

Els documents recollits en aquesta *Miscelánea*, són molt diversos, extremadament curiosos i molt interessants. El mateix Gaspar Vicens explica en el seu pròleg el motiu que el va portar a agrupar-los en una sola obra i que reproduïm a continuació, per l'interès que té des d'un punt de vista històric i com a precedent de futurs afanys col·leccionistes i preservadors: “*Ofendido en muchas ocasiones del descuido de la Antigüedad, que dexó de hacer memoria de cosas que la merecían y no poco nos aprovecharan a los de esta Era y no menos a los venideros fueran de utilidad, me e movido a recoger las que an podido venir a mis manos y asentarlas en este libro, para que puesto en la librería común deste Convento de Santa Catalina mártir, de*

⁹⁹ Per una descripció detallada del manuscrit vegi's: Miquel Rosell, Francesc Xavier: *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*. Madrid : Direcciones Generales de Enseñanza Universitaria y de Archivos y Bibliotecas, 1958-1969, vol. III, pàg. 14 i ss. També en accés lliure: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/18347>

¹⁰⁰ Hi ha còpia digital del manuscrit en accés lliure a: <http://bipadi.ub.edu/cdm/ref/collection/manuscripts/id/32644>

Barcelona, siruan a todos". El dominic, va començar la seva ambiciosa tasca el novembre de 1613 i és de suposar que s'hi va dedicar força anys (Francesc X. Miquel Rosell, la dóna per acabada el 1633).

Pel que fa a la carta en si mateixa, constitueix una crítica dura i demolidora, alhora que extremadament irònica de la Cort de Felip II instal·lada a San Lorenzo del Escorial. A banda de les incomoditats que es presenten a qualsevol que vulgui traslladar-se cap allà –cosa que realment acabarà sent el menor dels inconvenients- es realitza una descripció física del lloc i dels costums absolutament desoladora i apocalíptica. La zona està totalment dominada per les males influències: "*Quantos allí se detienen algun tiempo, todos caen malos*". La família reial, els secretaris, i demés funcionaris, esdevenen amb el pas del temps personatges rudes i apagesats...

En definitiva l'autor descriu un món totalment al revés: "*Todos, con la influencia de aquel cielo, andan como relox desconcertado... Están como puerta fuera de quicio; hablan los que no sauen hablar; piensan lo que no harán; dicen lo que no entienden; oyen lo que no quieren; juzgan lo que no alcanzan*".

La conclusió a la qual s'arriba és la següent: "*Pues por conclusion de todo vaste dezir, que están en la Sierra, que uiuen en El Escorial; que quieren dezir en vna tierra fuera del mundo, como dezir en Gramática, extra anni soslisque viam*".

Aquesta última afirmació és de molt calat, ja que ens connecta de ple amb la paradoxa dels darrers anys del regnat del rei prudent: amb ella no s'al·ludeix ja a un imperi de dimensions territorials que desborden la superfície del propi món, sinó que es presenta a un monarca que viu aïllat en la seva petita cort. Com diu molt encertadament Fernando

Bouza quan parla d'aquesta carta: “*nos presenta al rey no como el señor de todo el mundo, sino como señor en una “tierra fuera del mundo”*”¹⁰¹.

Els darrers anys de Felip II venen marcats per les enormes dificultats econòmiques, motivades per la càrrega que suposava el manteniment de l'Imperi i el cost bèl·lic que això comportava, però també per les revoltes internes. Precisament, el mateix any de datació de la carta és el moment en què esclata el que s'ha anomenat com “alteraciones de Aragón”, a partir del cas de l'ex-secretari reial Antonio Pérez, com ja hem vist anteriorment mentre comentàvem el llibre de Jesús Gascón. Però el que és interessant és que l'expressió llatina *extra anni soslisque viam*, ens permet abordar amb una mirada literària que enriqueix la contextualització històrica del document.

Des de l'àmbit de la crítica literària, l'any 1968, José Manuel Blecua ja s'havia ocupat d'aquest document a la *Miscelánea ofrecida al Ilmo. Sr. D. José María Lacarra y de Miguel* (Zaragoza, 1968), pp. 109-112. El seu treball va ser posteriorment inclòs a *Homenajes y otras labores/José Manuel Blecua* (Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1990), pp. 37-39. Blecua en fa la transcripció i realitza una petita introducció on s'ocupa de situar la carta en el conjunt de la *Miscelánea* de Gaspar Vicens i tracta també del problema de la seva autoria: “*Ignoro quién puede ser su autor, que demuestra una habilidad sorprendente en el manejo de la lengua, digna de Guevara o de Eugenio Salazar de Alarcón, el autor de la célebre carta de los “catarriberras” y de otras muchas llenas de gracia*”.¹⁰² També en destaca les seves qualitats literàries: “*La visión de la vida en El Escorial, no en el Monasterio, es de una agudeza extraordinaria y de una ironía de buena calidad. Desde la descripción del lugar a la de las ocupaciones del príncipe y las damas, pasando por los cuadros, Santos y libros del*

¹⁰¹ Bouza, Fernando: *Corre manuscrito*. p. 134.

¹⁰² Blecua, José Manuel: *Homenaje y otras labores*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1990, p. 37

*Monasterio, no deja nada sin zaherir con gracia. Es, sin duda uno de los documentos más sorprendentes de la época y de los muy escasos burlescos sobre El Escorial, que siempre se ha visto desde ángulos muy distintos, como es bien sabido”.*¹⁰³

Un altre autor que s’ha ocupat d’aquesta carta és Fernando Bouza. A *Corre manuscrito* Bouza afirma que durant la dècada de 1590 el document va tenir una considerable difusió a través de trasllats manuscrits. Però sembla que la que recull Gaspar Vicens seria la més completa de totes les conservades.

Bouza també fa esment que ja al 1582 circulaven documents que feien referència a una possible minva de les facultats del monarca i a l’existència de rumors (o pasquinades) sobre la deixadesa de les seves funcions.

Bouza adopta una mirada literària i fa referència al passatge de *l’Eneida* (VI,796) on Virgili assegurava que les dimensions de l’imperi d’August s’estenien més enllà dels propis límits del món (*extra anni solisque vies*). Com tota l’obra de Virgili, aquest pas de *l’Eneida* era ben conegut pels gramàtics medievals i renaixentistes, constituïa un dels exemples de *l’amplificatio* i n’era uns dels seus models més emprats. De fet, per les seves arrels clàssiques i pel seu caràcter hiperbòlic aquest recurs reunia totes les condicions precises per a fer d’al·legoria d’una empresa de dimensions universals, com la que es va voler atorgar a Felip II com a rei catòlic.

Bouza fa esment a Fernando Checa i Geoffrey Parker, els quals han estudiat com el portuguès Duarte Nunes de Leao va proposar el 1585 que el monarca adoptés el lema *Ultra anni solisque vies*, per tal que quedés clar que en la seva figura quedaven superats tots els cèsars i augusts haguts i per haver. Però com es fa notar, els gramàtics ensenyaven també que el que era propi per a la hipèrbole podia convertir-se fàcilment

¹⁰³ Blecua, José Manuel: op. cit., p. 37

en l'instrument més adequat per a la invectiva. D'aquí l'enorme força simbòlica de la paradoxa que es desprèn de la lectura de la carta: com el rei d'un imperi universal que s'estén més enllà del món, acaba esdevenint monarca d'un reialme fora de món. En paraules de Fernando Bouza: "*Y así fue en el caso de este **extra anni solisque** vias que para bien o para mal se aplico a Felipe II, puesto que el autor de la carta de 1591 no recurrió al paso virgiliano con fines laudatorios, sino, por el contrario, con la intención descarnada y mordaz de que hace gala esta extraordinaria carta satírica*"¹⁰⁴.

3.2.- Documents relacionats amb els últims anys de la dècada de 1620 i la política d'Olivares.

Dietari sisè de Jeroni Pujades (1627-1630)¹⁰⁵

Abans d'entrar en l'anàlisi d'aquesta obra en concret, volem dedicar unes paraules a comentar la forma *Dietari*, que en els últims temps ha estat objecte d'una remarcable atenció des de diferents àmbits interdisciplinaris. En primer lloc, va ser la mateixa obra de Pujades que va despertar l'interès dels investigadors per a, seguidament, desvetllar-se l'interès per la figura de Miquel Parets¹⁰⁶. Més endavant Antoni Simon Tarrés o el grup d'estudiosos que han creat la base de dades anomenada Memòria Personal (<http://www.memoriapersonal.eu/>), són només alguns exemples dels fruits que està donant aquesta línia de recerca. També el Congrés Internacional "Construcció i projecció de la memòria personal a l'època moderna" que es va celebrar a Barcelona (Institut d'Estudis Catalans) entre el 10 i el 12 de novembre de 2011.

¹⁰⁴ Bouza, Fernando: *Corre manuscrito*. p. 133

¹⁰⁵ Per una descripció completa dels manuscrits: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/18347>

¹⁰⁶ Recordem el treball de James Amelang i Xavier Torres al respecte: *Dietari d'un any de pesta: Barcelona 1651/Miquel Parets*. Vic: Eumo, 1989

Sobre la figura de Jeroni Pujades s'ha escrit molt i no podem dedicar-hi molt de temps ni espai en aquest treball. En tot cas, volem destacar ara algunes referències que ens poden ajudar a situar mínimament la seva persona i la seva obra, per centrar-nos seguidament en el comentari d'alguns escrits satírics recollits pel cronista i jurista empordanès en el seu *Dietari sisè*.

James Amelang va fer una aportació molt interessant per situar Jeroni Pujades i la seva obra en el seu temps i el seu moment històric a “El mundo mental de Jeroni Pujades”¹⁰⁷. En els darrers anys s'han intensificat els estudis i treballs des d'un punt de vista interdisciplinari (fonamentalment jurídic, històric i literari), aprofitant el caràcter polièdric de la figura del nostre autor. Només una mostra d'això que estem dient el va constituir les jornades “Jeroni Pujades i el seu temps”, organitzades per la Real Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i el Museu d'Història de Catalunya el 14-15 d'Abril de 2011, amb aportacions de Pere Molas, Eulàlia Miralles, Xavier Baró, Josep Capdeferro, Albert Rossich, Marc Mayer, Antoni Cobos, James Amelang, Antoni Simon i Eulàlia Duran.¹⁰⁸

Pel que fa al que ens interessa més concretament en aquests moments –*El dietari sisè*– s'ha de dir que –com molts de documents de Jeroni Pujades– no ha estat exempt de vicissituds. De fet, l'actual Ms. 975 del CRAI-Biblioteca de Reserva de la UB és el resultat de la fusió de la primera i segona part que durant anys van estar físicament separades¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Amelang, James: “El mundo mental de Jeroni Pujades” dins *España, Europa y el mundo atlántico: homenaje a J. H. Elliott*. Madrid: Marcial Pons, 2001 (cap. VIII).

¹⁰⁸ Es poden veure els treballs a:

http://www.quern.cat/Portals/quern/Noticies/Documents/Jeroni_Pujades_i_el_seu_temps.pdf

¹⁰⁹ Per a més informació sobre les característiques del manuscrit en concret: Guilleumas, Rosalia: *El “Dietari Sisè” de Jeroni Pujades a la Biblioteca Universitària de Barcelona*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras, 1968.

En el moment d'escriure aquest dietari, Pujades es troba en la recta final de la seva vida (Barcelona, 1568-Castelló d'Empúries, 1635) i residint ja en aquest darrer indret. En aquest sentit, les cartes dels seus amics i clients –l'abundant correspondència de l'època- constituïran una de les seves principals fonts d'informació. També la prolífica remor informativa que circulava en aquells moments, cosa que motivava que les notícies anotades no sempre fossin certes. De tota manera, es pot constatar que sempre que pot, Pujades fa constar el testimoniatge de vista o la seva presència personal.

La seva formació jurídica és latent en tota l'obra i es traspuia o es fa directament evident quan l'ocasió ho requereix. Les inacabables Corts de Felip IV a Barbastre, Montsó i Lleida (Barcelona), així com la seva estada a Barcelona hi tenen un protagonisme destacat i detallat. I ni la prudència ni el seu esperit de concòrdia el dissuadeixen d'anotar l'afirmació següent, al respecte: *“Ni sa magestat sap lo que es Catalunya, ni los qui l'aconsellen ho entenen”* (p.40).

Al llarg del llibre també es fa present la figura d'Olivares i es descobreix com del favorit en depenia la política interior i exterior. També es palpa l'ambient de guerra amb França, la presència de bandolers (que Pujades anomena lladres), així com la seva profunda religiositat, que potser és una mica més asserenada i reflexiva que en altres moments.

La situació del poble era –segons Pujades- de tal despagament que *“si un irresponsable l'hagués mogut, s'hauria seguit grandíssim escàndol”*. Al respecte i sobre l'interès del *Dietari* per als historiadors, Josep M^a Casas Homs, autor de l'estudi introductori, conclou de la manera següent: *“D'aquest neguit, estès o provinent de més enllà de l'Ebre, donen fe els pamflets, les sàtires, les enraonies, els intents de subversió de què Pujades en parla o retreu de passada. És cert que el nostre autor només té contacte amb una minúscula part de la història d'aquell segle que tan múltiple es mostrava*

*històricament parlant; però els historiadors li hauran d'agrair la seva aportació tan pròpia, a estones tan peculiar. Precisament per no tractar-se d'una obra planificada, el Dietari forneix variada matèria, escrita amb sinceritat segons l'estat d'ànim del moment, amb alegria, amb dolor, amb energia, amb ironia, amb tolerància mentre no es tractés de tema religiós".*¹¹⁰

El primer pasquí introduït per Pujades el setembre de 1627¹¹¹, ens és presentat sense cap mena de comentari valoratiu: "*Estos dias en Madrid és exit un pesquí que diu de esta manera*". A l'escrit s'ironitza de manera sarcàstica sobre el poder d'Olivares i la seva ascendència sobre el rei: "*Un Rey que es Conde, un Conde Rey jurado/ que en quanto dize a Dios y a todos miente*". També es duu a terme una dura invectiva contra els òrgans de govern de la Monarquia i al xantatge d'aquests sobre la figura del monarca: "*Un consejo de establo y no de estado,/ Barril de todo genero de gente/ juntas, de do salle el inocente/ Rey, no, a nuevos (nuebe) tributos condenado*".

L'any 1627 fou l'any de la primera bancarrota de Felip IV i els seus efectes tenen possiblement un reflex en els versos que recull Pujades: "*Primos revendedores a lo Santo/ falta de plata, de pan y de justicia*".

Altres versos fan referència a fets o esdeveniments més propers de la Monarquia (*Empúries, Orcau i Anglesola*) o més llunyans (*Ungaria, Serdenya, Bayona*) i també esmenten una possible apel·lació al ressorgiment de la figura del Conde de Villamediana ("*Di al Correo Mayor que dexe verse*"), que havia estat un autèntic flagell de la corrupció a través dels seus escrits satírics en època de Lerma.

A finals de gener de 1629, Pujades incorpora un grup de poemes satírics al seu *Dietari*, però aquesta vegada hi afegeix a la presentació una valoració subtil, però eloqüent, de la

¹¹⁰ Casas Homs, Josep M^a a: *Dietari de Jeroni Pujades*. Barcelona: la Academia, 1975-1976, p. 26

¹¹¹ Veure Annex 2

situació existent en aquells moments: “*Los últimos dias de aquest mes de janer vingueren de Madrid còpies de uns pasquins allí fets. Dels quals se colligex lo estat de las coses del Govern de Espanya. Los quals són del tenor següent*”. És de suposar que aquest aparcar per un moment la prudència de Pujades ve motivat pel fet que l'estat de coses de la monarquia anava de mal en pitjor. Passat el breu moment d'esperança de canvi que l'adveniment de Felip IV havia generat –després de la nefasta època de Lerma– la monarquia té cada vegada més dificultats econòmiques i creixents problemes bèl·lics a Centreuropa.

El primer d'aquests escrits reflecteix de manera clara i simbòlica aquest anhel de retorn a un passat gloriós i esplendorós. Es tracta d'una suposada carta enviada pel Conde Fernán Gonzalez a Olivares (*Carta del Conde Fernán Gonzales al Conde Duque*). Com és sabut, Fernán González, va ser el primer comte independent de Castella (d'alguna manera, doncs, un “pare de la pàtria”), representant d'un model de virtuts, heroi de la Reconquesta, i personatge amb connotacions semi-llegendàries que van ser recollides entre 1250 i 1271 en un conegut poema anònim “*El poema de Fernán González*”, escrit en quaderna via i que es creu que podria ser una refusió d'una antiga cançó de gesta perduda sobre el comte castellà. Teófanès Egido es refereix a aquest mite de la perduda *Edat d'Or* que comença a prendre força en el si d'una societat cada vegada més pessimista i desesperançada de la manera següent: “*El mito mesiánico, añorando siempre tiempos mejores, comienza a vibrar en una pléyade de arbitristas soñadores que escoltará ya todos los momentos de la centuria*”.¹¹²

En aquesta carta, doncs, el suposat Fernán González dóna tot un conjunt de consells i recomanacions a Olivares a l'hora de governar. Començant pel recurs retòric “*Si yo privara...*” González passa de fet revista als vicis i defectes de la cort, oferint les seves

¹¹² Egido, Teófanès: *Sátiras políticas de la España Moderna*. p., 24

alternatives a la situació existent: *“No quedara lisongero en Palacio”; “Premiárese la virtud , el vicio se castigara”; “Prefiriera al rico el pobre”; “Yo me informaré de noche/ de lo que día passa/ porque del ver al oír/ es muy larga la distancia”*.

Així mateix, ofereix solucions a la manera de governar: *“Mis órdenes fueran pocas/ más firmes y executadas”*. I alerta sobre el paper que li pertoca a cadascú: *“Governada cada uno/ aquello que le tocarà:/ los frayles, en sus conbentos;/ las casadas en sus casas”*. També sobre la presència d'estrangers: *“Fueránse los extranjeros/ a sus tierras, y poblaran/ los naturales, las suyas,/que por su pobreza estrañan”*.

Ara, on realment posa el dit a la llaga, és quan parla sobre la situació econòmica de manera reiterada: *“Y todo valiera su precio/ desde el cobre a la plata” “Subiera la plata y oro/ hasta que parangonara/ su valor con el del cobre”* o quan expressa l'enyorança per l'esplendor perdut: *“Esto era el tanto monta/ de la fértil abundancia”* o quan expressa l'amargor per la impossibilitat de conservar l'imperi: *“Italia se mantuviera/ y Flandes se sustentara,/ no entreteniendo la guerra/ peleando por acaballa”; “Mas poco prestan las fuerzas/ donde la prudencia falta/ que es valor ganar provincias/ y arte el conquistarlas”*.

Tot i això, salva la figura del rei: *Viva mil años el Rey/ a quien dexa reservada/ la mayor victoria el cielo/ que jamás tuvo monarca*, però deixa també constància de l'enorme poder que acapara la figura del valido: *“Y Dios guarde a v. E^a/ en cuyos ombros descança/ el peso de la corona/ que tantos reynos abarca”*.

Al final, l'autor s'acomiada amb una forta càrrega de pessimisme per la situació existent: *“El Conde Fernán González/al Conde Duque esta carta/ escribe, de la otra vida/ que en ésta nos desengaña”*.

A continuació Pujades copia una *Redondilla* que diu el següent: “*Quien se quisiere arrovar/ con malvada hypocrezía/ pregunte en la Compañía/por el Padre Salazar*”. Aquests versos fan referència al pes que va tenir la Companyia de Jesús sobretot durant la primera meitat del regnat de Felip IV, no només espiritual, sinó també polític, pel fet que els jesuïtes s’havien convertit en els principals confessors de la noblesa cortesana. Així mateix, a la cort de Felip IV, molts jesuïtes van passar a ser confessors dels principals ministres del rei, com va ser el cas de l’esmentat Salazar i el Conde-Duque de Olivares. El P. Fernando Chirino de Salazar es va convertir en confessor d’Olivares el 1622 i, poc després, fou anomenat també predicador reial. La seva proximitat a Olivares li va permetre assistir a les principals juntes de govern i la seva opinió va tenir sempre un pes considerable en les decisions del *valido*. Segons destaca Esther Jiménez Pablo a “Olivares y los jesuitas”¹¹³, “*es preciso destacar que en Roma no se tenía una buena opinión del confesor*”. Segons Jiménez, la consulta de la documentació del Archivum Romanum Societatis Iesu, així ho corrobora. El motiu fonamental que assenyala aquesta autora era el següent: “*No obstante, existe una cuestión más trascendental e importante que explicaría la postura reticente de Vitelleschi al confesionario del P. Salazar. Este jesuita acudía a numerosas juntas en relación al aumento de la hacienda y de recursos económicos para mantener el poderío universal de una Monarquía Católica que Roma no veía con buenos ojos. El general de la Orden –y en definitiva el conjunto de la Compañía- mantenía una relación estrecha con el Pontífice, de forma que la implicación de Salazar en la política ofensiva de Olivares era criticada desde la curia jesuítica.*”¹¹⁴

Seguidament Pujades recull una *Sátira* dedicada en exclusiva a la figura del Conde-Duque, que comença amb una al·lusió al passat eclesiàstic d’Olivares, recurs que dit

¹¹³ Librosdelacorte.es, n° 5, año 4, otoño-invierno, 2012. ISSN 1989-6425, pp. 109-111

¹¹⁴ Jiménez Pablo, Esther: “Olivares y los jesuitas”, p. 110.

sigui de passada, era bastant utilitzat: “*Conde Señor: vuestro beato exercicio/ onze mil missas, seys mil confessions,/arrobos, aplausos, mortificaciones*”. Tot i això la seva “beatitud” no és cap obstacle perquè la hipocresia i l’engany s’hagi instal·lat com a pràctica recurrent: “*Guardadvos, buen Conde, de tales quebrantos/ que muy engañados tenéys a los hombres/ y muy afrentados a los Santos, a todas las cosas sin ser y sin nombre*”. Així mateix, la sàtira posa de manifest com el nepotisme s’ha convertit en el mètode habitual a l’hora de repartir els càrrecs: “*No déys los officios con tal, sin poder,/ metiendo en fazienda un primo imbidioso/ o otro folgando con Md. Codicioso,/ y en Flandes languendo su oficio y su honor./ A Roma un cuñado por embaxador/ mientras en Nápoles va a guadañar*”.

Un altre escrit que introdueix Pujades i que és pertinent per al nostre treball és la *Carta escrita por el Conde de Villamediana desde el Infierno al Conde Duque*. El recurs d’anar a l’infern per trobar els culpables de les injustícies i corrupteles del present era una pràctica força utilitzada al llarg del XVII. En aquest sentit cal esmentar un escrit que va circular moltíssim –tot i estar clarament prohibit per la Inquisició– durant la primera meitat de la centúria. Ens estem referint a la *Relació d’en Pere Porter* (1608) que, pel que fa al CRAI-Biblioteca de Reserva de la UB, podem trobar en dos manuscrits: la *Miscel·lània* de Gaspar Vicens,¹¹⁵ i una versió incompleta al manuscrit 753¹¹⁶. En el llibre, el protagonista ha de viatjar fins a l’infern per poder trobar el notari responsable d’haver amagat l’acta de cancel·lació del seu deute. En el transcurs de la seva estada, Pere Porter, anirà identificant tot un seguit de representants de la justícia, condemnats al foc etern per les seves malifetes i enganys.

¹¹⁵ Ms 1009, ff. 130v-4, on a sota del títol hi podem llegir la inscripció: “*Esta Relació está prohibida*”

¹¹⁶ Ff. 370-373, on al principi hi podem trobar: “*Aquí comença esta relació, per faltarlo principi. Dita Relació está prohibida per la S^a Inquissio y per consequent no es pot llegir*”. Tot i l’advertència inicial, a cada full repeteix: “*està prohibida esta relació de Pere Porter*”.

En el cas que ens ocupa, Villamediana fa d'ambaixador dels diables per anunciar a Olivares a través d'aquesta carta que té plaça reservada a l'infern, en un lloc destacat. Hem de recordar que Juan de Tassis –que com a membre de tal família ocupava el càrrec de Correo Mayor- havia estat un autèntic malson per a la corrupció del Duc de Lerma, a través dels seus escrits satírics. Amb tot, l'arribada de Felip IV va imbuir Villamediana d'una certa esperança de millora que va prendre cos, redoblant els seus atacs contra l'anterior equip governamental. Però el 1622 va morir de manera prematura, tràgica i violenta, no se sap si com a torna de la vida dissipada que portava (rivalitats amoroses, embolics sexuals de tota mena...), o per la revenja d'algun dels molts ressentits que la seva activitat satírica incansable anava deixant. El cas és que sembla que el Conde-Duque en podria ser d'alguna manera responsable.

Ja només el començament de la carta –escrita en vers- és realment memorable pel que fa a ressaltar la cobdícia d'Olivares: “*Conde, por acá se cuenta/ que os agarráis a un doblón/ como suele el perdigón/ al ave sanguinolenta.*” Sembla també que el final de la primera estrofa hi hagi una possible al·lusió a la implicació del valido en la mort de Villamediana: “*mas cuando empecéis a arder,/ vendréys, Conde, a conocer/ lo que es vender a un muchacho*”.

El lloc preminent a l'infern està clarament assegurat –segons la carta- per a Olivares: “*Cerca del otro Simón/ os han prevenido silla,/ al que vendiendo a Castilla/ vendió también Aragón*”. Tot i això, la seva “maldat” ha generat un alt grau d'excitació i expectació entre els diables: “*Gran fiesta hazen los Diablos/ por los avisos que tienen,/ que contra vos se previenen/ voluntades y venablos*”.

En un moment determinat es fa menció als rumors sobre les infidelitats de Felip IV i al possible paper del valido per facilitar-ne al monarca l'accés a les seves amants: “*En esto que se murmura,/ no despendáys pareceres,/ que ofreces muchas mujeres/al Rey, lo*

mismo asegura”. Tot això afavorit per la hipocresia d’una persona que va abandonar la carrera eclesiàstica per la política: “*Sin duda honrráys la stura/ espetación del errado/ pueblo, y vos soys el palo/ que esta memoria recuerde,/ pues por el habito verde/ dexastes el colorado*”.

Finalment –avís per a navegants- Villamediana l’adverteix dels perills d’estar envoltat de traidoria per totes bandes: “*Andad, Conde, más derecho/ y no fabriquéis castillos/ en el ayre, que hay cuchillos*”. En canvi, ell, per la seva banda, li dirà les veritats directament i amb *fidalgua*: “*Lo demas sabréys mejor/ deste Diablo Embaxador,/ Fidalgo, no con Cuchillos*”¹¹⁷.

Els dos darrers escrits que recull Jeroni Pujades són un sonet satíric sobre Barcelona i la seva resposta –no menys sucosa- sobre Madrid. El que és curiós de tota manera, és la forma com són presentats per Pujades: “*Entre aquestas y aquelles se mogué un Bafumet. Diuen era castellà, criat de algun dels Regents del Consell de Aragó, que féu contra Barcelona, y hagué de fugir de ella, aquest [Soneto]*”. L’expressió “Bafumet” sembla agafada de l’occità (l’equivalent en català seria “Mafumet” i en francès “Mahomet”). Una hipòtesi sobre el seu origen estaria en els Cavallers de l’Ordre del Temple. Quan els Templaris van ser acusats d’heretgia, en els processos apareix sovint aquest terme associat a pràctiques herètiques. No oblidem que Occitània va ser durament castigada a començaments del XIII, amb argumentacions d’aquest estil. En el *Dietari*, però, sembla que Pujades el fa servir més aviat com a accepció “d’entremaliat” o “diabló”. En qualsevol cas, la preocupació per la rectitud i ortodòxia religiosa és present al llarg de les pàgines de la seva obra i en ella hi podem trobar sovint referències als “Alumbrados”.

¹¹⁷ Al·lusió més que probable a l’avantpassat d’Olivares, Lope Conchillos.

El sonet traça una panoràmica desoladora de la ciutat de Barcelona. En primer lloc, decadent: *“Quatro cavallos, quarenta cavalleros;/ Dos dozenas de coches sin cocheros”*.

Seguidament, rural i provinciana: *“Pages si, del estrivo a la cortina” “Cortesía, nomás que en los sobrereros,/ Lenguaje vasto y inclinación malina”*. A més a més, trista: *“Corral sin comedias, una calle,/Estafermo de mascarar cartuxas, /Vino mestizo, agua de tahona”*. I, ja per últim, cau de *“putas y de Bruxas”*.

Val a dir que la resposta no es queda curta en absolut, sobre la descripció de la ciutat de Madrid. Per començar, a la imatge d'escassetat i decadència inicial que s'havia donat sobre Barcelona, s'hi contraposa una superpoblació desorbitada de càrrecs nobiliaris, dominada per la presència estrangera: *“Vente mil Condes, quatro mil Marqueses,/ Sinco mil Duques, la mitad ingleses”*. Tampoc es queda curt quan parla dels “Alumbrados” i de la seva inclinació a desviar-se del bon camí religiós: *Trenta mil damas del esquadron roto,/ A prueba de Alumbrados feligreses,/ Que por darse un artasgo diez mil veces/Rompieron cada dia el casto voto”*. Per últim, elabora com una mena de decàleg de vicis i perdicions: putes (una vegada més), mandrosos, superbs, comuneros (això també és significatiu), adúlter, xarlatans: *“Charco de savandijas, calaveras,/De vicios, de Madrid, esta es la Villa”*.

3.3.- Documents en relació a la minoria d'edat de Carles II i acció política de don Juan José de Àustria, fill natural de Felip IV

En aquest apartat analitzarem alguns documents que fan referència al període que s'obre amb la mort de Felip IV, la regència de la seva segona dona Mariana d'Àustria per la minoria d'edat de Carles II, el paper de D. Juan José de Austria únic fill bastard

reconegut oficialment pel monarca i les figures dels dos validos, Nithard i Valenzuela. És tracta d'un moment històricament apassionant pel tema que ens ocupa, ja que el buit de poder que es produeix contribueix de manera decisiva a la proliferació d'escrits satírics o propagandístics i -el que és més innovador- campanyes a favor o en contra dels interessos d'una o altra part.

El primer grup de documents que comentarem es poden trobar tant al manuscrit 753, com al 969 del CRAI-Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona, una prova més de la fluïda circulació d'aquests tipus d'escrits. El manuscrit 753 es tracta –una vegada més- d'una *Miscel·lània Històrica* que conté documents entre el segle XV-XVIII i que tant Francesc Miquel Rosell, com Villanueva¹¹⁸, assenyalen com a procedent del Convent de Sant Josep de Barcelona¹¹⁹. El primer d'aquests escrits, doncs, porta com a títol *Desvelo de Juan Rana en acomodar los titulos de comedias a muchos sujetos que representan hoy en España, de la Ribera de Mançanares. Deziembre a 23 de 1668*. Però qui era en realitat Juan Rana? El seu nom real era Cosme Pérez i va ser un dels actors més populars de comèdies (sobretot d'entremesos) durant el XVII. Personatge esperpèntic i de físic singular el seu èxit era tal que sovint s'anunciava falsament la seva presència en una obra, per tal de tenir-ne l'èxit assegurat. El sobrenom de Rana podria fer referència a una possible indefinició sexual (ja que la granota no és carn ni peix)¹²⁰ i de fet se sap que va ser processat per sodomia davant la Inquisició, procés del qual en va ser absolt l'any 1636, segurament per la intervenció dels seus admiradors més poderosos davant del Tribunal del Sant Ofici. Un d'aquests personatges influents podria ser el mateix rei, ja que se sap que l'actor va ser recomanat

¹¹⁸ Villanueva, Jaime: *Viage literario à las Iglesias de España*. Madrid [etc.] : Imprenta Real [etc.], 1803-1852

¹¹⁹ Com en els casos anteriors, remetem a l'adreça en línia següent per una descripció més acurada del manuscrit: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/18347>

¹²⁰ Aquesta qüestió ha estat estudiada per Frédéric Serralta a "Juan Rana homosexual", *Criticón*, 50, 1990, pp. 81-92

per María Calderón, actriu coneguda popularment amb el sobrenom de “La Calderona”, amant del monarca, i mare de D. Juan José de Austria, fill natural de Felip IV. Aquest últim tenia unes relacions molt estretes amb el món de la faràndula i una singular afició i predilecció per Cosme Pérez, fins al punt de concedir-li la mercè de tenir sempre un plat a la seva taula. Tot plegat té la seva càrrega d’interès i morbositat ja que tenim un rei molt “entregat” a les representacions teatrals, una amant que és actriu, el principal actor còmic del moment que és favorit reial, un poble que es deleix per les comèdies i una reina i un confessor –Nithard- que a la mort de Felip IV, prohibiran les representacions teatrals utilitzant com a un dels arguments el fet que podien ser perjudicials per a l’educació del nou rei Carles II. Entremig de tot això, Juan José de Austria erigint-se com a representant del poble i defensor del bé comú, en les seves campanyes contra el jesuïta austríac Nithard.

Retornant a l’escrit *Desvelo de Juan Rana...*” s’ha de comentar com s’atribueix l’autoria, aprofitant l’enorme popularitat de l’actor per tal de generar unes majors expectatives en els potencials lectors. Alhora aquesta peça constitueix un clar exemple de les connexions entre història i literatura, en general, i de la imbricació entre monarquia, cort i món del teatre al llarg del XVII. Un altre aspecte que volem destacar és com molts de títols d’aquestes comèdies van introduir-se en el llenguatge popular al llarg dels anys fins esdevenir refranys o frases fetes. Tot plegat també un clar exemple, de la intensitat amb què eren viscut aquest tipus de representacions en el conjunt de la societat.

Així, doncs, el que fa el suposat Juan Rana és atribuir a cadascun dels personatges i òrgans de govern més rellevants d’aquella època els títols de comèdies més escaients segons la personalitat i el paper que estaven jugant en aquells moments històrics. Per qüestió d’espai ens referirem només a aquells que considerem més remarcables per

l'objecte del nostre treball. A la reina se li adjudiquen els que tenen a veure amb la seva viudetat i al problema generat per la minoria d'edat del seu fill i les aspiracions de poder del fill il·legítim reconegut: "*Tambien ay duelo en las damas*" o "*antes un duelo que un hijo*". Però, sobretot, val la pena fixar-se en els que al·ludeixen a l'engany en què està instal·lada pel nomenament de Nithard com a confessor: "*Como se engañan los ojos*", "*Elegir al enemigo*", "*A un tiempo amigo y contrario*". El rei és vist com un ostatge de la seva condició de menor i del paper que juga el confessor estranger: "*El principe inocente*", "*De fuera vendra quien de casa nos echara*" "*A un tiempo Rey y vassallo*".

Ara bé, els dos protagonistes del duel, són realment Nithard i Don Juan José de Austria. El primer com a catalitzador de tots els defectes i maldats i el segon com a garant del bé comú i heroi salvador i redemptor. Reproduïm només els títols més significatius atribuïts a un i l'altre. Al confessor: "*el monstruo de la fortuna*", "*La perdición de España*", "*engañar para reynar*", "*morir pensando matar*" "*Neron cruel*", "*el rico avariento*", "*un bono haze ciento*", "*Berlardo furioso*", "*La codicia rompe el saco*", "*El tirano castigado*", "*Todo sucede al reves*". A Don Juan se'l presenta com: "*Galán Valiente y discreto*", "*Lo que merece un soldado*", "*El defensor de su Patria*", "*El Principe perseguido*", "*El hijo de si mismo*", "*El sufrimiento premiado*" "*El mayor amigo del Rey*", "*La fuerza de la sangre*", "*El hijo del Aguila*" "*A lo que obliga el honor*" "*Cada qual lo que le toca*", "*El Principe constante*" i finalment "*La restauración de España*". Tot plegat, una suma de lloances, virtuts i elements legitimadors de les seves aspiracions i persona.

L'altre escrit que volem comentar de l'esmentat manuscrit 753 (i que també podem trobar, com ja hem dit, al 969 del CRAI-Reserva de la UB) és el *Sueño del Pintor Bosco a 30 de Deziembre. 1668*. Aquí s'introdueix també un altre recurs freqüent a l'època de

traslladar al paper els somnis d'algun personatge o artista reconegut (en aquest cas, del pintor El Bosco). D'entrada es fa una al·lusió a la *Metamorfosi* d'Ovidi per justificar el procés d'entrada en el somni i, un cop aquí, s'entra de ple en un relat èpic amb clares reminiscències de la literatura de cavalleries. Per una banda, entra en escena un carro a l'estil dels triomfants romans amb D. Juan a sobre i s'aprofita per deixar-nos clar quina serà la seva missió: "*Libertar una Reyna, desencantar un Palacio y deshazer unos desaguisados tuertos*". De sobte apareix un altre carro estirat per sis venerables teatins i a dalt hi ha el confessor, descrit com a "*descomunal gigante a quien la dicha había puesto por guarda de la referida Reyna y del encantado Palacio*". El cotxer d'aquest carro és el Gran Almirant i també compta amb la participació del Duc d'Osuna. Seguidament, s'entra en combat i D. Juan veient que la batalla no avençava escomet el Gegant amb la seva llança i el tira a terra. Llavors els soldats del confessor i els neutrals s'hi aborden també.

Però la generositat de l'heroi el salva de morir rematat pels seus propis soldats. El cura de les ferides "*con un lavatorio de los que en tales casos usava Don Quixote*" (la referència explícita a l'obra i al personatge de Cervantes no és, en el context de l'escrit, absolutament casual) i el retorna a Alemanya "*que era su Patria*".

Seguidament D. Juan es dirigeix a desencantar la Reina i el mateix palau. Un cop fet això, aquesta li demana que adreci un discurs al poble i als soldats. D'aquest parlament val la pena ressaltar-ne alguns aspectes per copsar el paper que s'atorga l'heroi llibertador i per adonar-nos que ens trobem davant d'un autèntic programa de govern: "*Escuchad, escuchad, que vuestro caudillo os habla*", "*que nos valdria el haver vencido gigantes portentosos, sinó vencemos tambien en nosotros mismos los monstruos de la vanidad, interes y codicia que son las fieras que intensivamente nos estan acabando*".

Cal dir que, per tal de donar exemple, la reina, D. Juan, ministres i criats, renunciïn a totes les prebendes i despeses supèrflues i demanen que el “*Secretario del Universal Despacho*” ho posi tot per escrit. Així mateix, s’adopten les següents disposicions: limitació del creixement de les hisendes dels eclesiàstics, supressió de les places innecessàries i jubilació dels ministres ineptes. O altres com “*que los obispos perseveren en sus obispados y no se llevarán en bulas tanta plata*”, “*Que no se vista ninguno ni adorne su casa ni persona con ropa que no sea de nuestro Reyno*”. Finalment, D. Juan hauria d’ésser anomenat membre del Consell d’Estat, del govern i president de Castella.

El somni acaba amb aquest final: “*Escritas estas y otras leyes, y confirmadas, se leyeron y confirmaron desde un balcon de Palacio a la multitud, que esperaba ansiosa el suceso, y fue tal el alegria, los vítores, y voces, que me despertaron*”.

Un vegada despert, el pintor fa les seves consideracions sobre el somni: “*Lo que se dezir es, que si este como oy le he pintado no se os despinta será quadro de no poca estimación para la Monarquía, però si se despintare lo ultimo que toca a la reformation no valdrà un maravedís, aunque quede lo demas del quadro*”.

El segon grup de documents que volem comentar ara, corresponents a l’apartat de la minoria d’edat de Carles II i a l’acció política de D. Juan José de Austria, pertanyen tots ells al manuscrit 969 del CRAI-Biblioteca de Reserva de la UB¹²¹ (ff. 284-340). Es tracta del volum III dels *Memorials perteneyents al succiit en Espanya, y cosas tocants a la Companyía de Jesús, del any 1669 fins 1689* i sabem que prové del Convent de Santa Caterina de Barcelona. Francesc Miquel Rosell ho fa notar en la seva descripció, basant-se en l’existència d’un ex-libris de dit Convent en el f. 2 que diu el següent: “*Pertenece*

¹²¹ Una vegada més remetem a l’adreça <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/18347> per veure una descripció acurada del manuscrit

este tomo a la librería del convento de Santa Catalina, mártir de Barcelona, 1720". És ben curiós el comentari de Francesc Miquel Rosell en la descripció dels folis del manuscrit corresponent a aquests documents, la qual cosa també ens ajuda una mica a contextualitzar-los històricament i a entendre millor com devia ser percebuda la situació política del moment: "*Copia de otras del mismo a la misma reyna gobernadora y a otros personajes de España, sobre la privanza del P. Everardo S. 1., confesor de ésta; con otras noticias de aquellos miserables tiempos.*"¹²²

Abans d'entrar a abordar els escrits de caire satíric o propagandístic que tenen una relació més directa amb el nostre Treball, volem fer notar l'existència de tot un conjunt de còpies de cartes escrites per D. Juan adreçades a les autoritats i als òrgans de govern més influents de la monarquia, datades sobretot entre 1668 i 1669, que formarien part de la intensa campanya d'acció política que es va dur a terme contra el confessor Nithard i que tindrien com a objectiu últim la destitució del valido estranger i la pujada al poder del fill natural de Felip IV. No és ara el moment d'entrar en la seva anàlisi, per manca de temps i espai, però queda apuntat el seu interès per possibles futures recerques. Que tot aquests documents formin part d'un *Memorial* pertanyent a la Companyia de Jesús, ens dóna una idea molt aproximada del paper que va jugar i de la influència que tenia en la vida política del XVII aquesta ordre religiosa. Per altra banda, també denoten la magnitud de l'operació endegada per D. Juan a través d'escrits i campanyes per tal d'arribar a assolir el poder. Les cartes van adreçades a: la reina, a Blasco de Loyola (secretari de la reina), al Cardenal d'Aragó, Conde de Peñaranda, Marquès de Aytona, Vicecanceller d'Aragó, al President de Castella, a l'Arquebisbe de Saragossa, als Regnes d'Aragó, València, Principat de Catalunya i demás regnes d'Espanya i a totes les ciutats que tenien vot a les Corts de Castella, a ministres de la

¹²² Miquel Rosell, Francesc. X: *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*. Vol. II, p. 530.

monarquia, al Consell d'Estat, a la ciutat de Barcelona i als Diputats del General i Braç Militar.

El primer document de caràcter satíric que ens trobem en aquest manuscrit 969, en relació al tema que ens ocupa, és el *Villancico a la vida y costumbres del Padre Guerardo* que constitueix una vegada més una invectiva contra la figura del confessor i valido de la reina regent, el cardenal Juan Everardo Nithard. Reproduïm a continuació alguns dels versos més sucosos que se li dediquen. Alguns en pretenen destacar la seva suposada maldat: “*Si quema la Inquisicion/ como à el no le ha quemado*” o “*Sin duda que de Alemania/ trajo peste a ambos barrios/ pues desde que en ella está/ estamos acá purgando*”. Altres al·ludeixen a la seva incapacitat o poca preparació per governar, o al seu origen, sempre sospitós de poca ortodòxia catòlica: “*El habito de Teatino/ no es para puesto tan alto/ echasse el de S. Benito/ le vendrà como pintado*” (se li està dient que abandoni el càrrec polític i es dediqui a la vida espiritual retirada, vaja) o, per exemple, “*Algunos han puesto duda/ si tiene el Bautismo Santo/ mas yo se que el alcançarle/ le ha costado muchos passos*”.

La situació de la monarquia i el procés de desintegració de l'imperi (amb la pèrdua definitiva dels Països Baixos i Portugal), també hi tenen un lloc destacat: “*España tiene sin duda/ el Juyzio dementado*”, o “*Dizen que anhela mucho/ por el Consejo de Estado/ no se para que lo quiere/ quando esta perdiendo tantos*”.

L'animadversió del confessor contra l'alternativa representada per D. Juan hi és també present, però des del mateix escrit se l'avisava que la cosa és seriosa i el recanvi és a punt: “*Contra el grande Don Juan de Austria/ dizen que fulmina rayos/ no se me burle con el/que trahe cruz contra los Diablos*”.

Tot seguit hi trobem en el manuscrit un curiós document titulat *Divertimento del ozio en una mano del juego del hombre*, que representa una partida de cartes entre els tres

personatges autènticament protagonistes de la vida política una vegada mort el rei Felip IV (la reina regent, el confessor Nithard i D. Juan) i que esdevé una eloqüent metàfora del joc polític que s'estava dirimint en aquells moments. Aquí val la pena remarcar quin és el paper que juga el confessor, al llarg de tota la partida de cartes. Només començar, ja fa tramples: "*Tomo el confessor el naype/ y repartió cartas falsas*". A continuació, el text afirma que si Nithard pot fer el que fa, és per la manca de rei: "*Robó basto, y Rey sin guarda/ porque a tener guarda el Rey/ es cierto que no robara*". La ridiculització del personatge, també s'acarnissa amb les característiques físiques: "*dijo con su voz mirlada*". Nithard és acusat de l'espoli de la monarquia i d'haver entregat Flandes i Portugal: "*dió à los que mirando estaban / à Portugal todo un Reyno todo à Flandes le dio à Francia*". Finalment, és evident que la seva condició d'estranger no l'ajudava gens a ser popular: "*Y porque no se quedara/ sin su baraja Alemania/ despues de llenar la posta/ le dió toda la ganancia*".

Més endavant, el *Desvelo del Ipocondríaco en aplicar los refranes antiguos, a los sujetos que representan en las presentes frases*, constitueix un exercici semblant a l'anteriorment vist a Juan Rana, però en comptes de fer servir títols de comèdies, en aquest cas es relacionen els personatges i principals òrgans de govern de la monarquia amb refranys.

En el cas de la reina, per exemple, destaquen els que fan referència al fet de no assabentar-se del que estava passant: "*ojos que no ven, corazón que no llora*", "*Ay ojos que de legañas se enamoran*", "*No ay peor sordo, que el que no quiere oyr*".

Pel que fa al confessor, es vol posar de relleu la seva suposada maldat, avarícia, incapacitat, estultícia...: "*Quien a hierro mata, à hierro muere*", "*Quien todo lo quiere, todo lo pierde*", "*Quien poco sabe, presto lo olvida*", "*Pusieron al perro bragas de azero, fue a peor, y cagose*" "*A asno tonto, arriero loco*" i, per últim, "*Nunca de rabo*

de puerco, buen virote"; és a dir, que d'una cosa tan retorçada, no cal esperar-ne res de recte.

Respecte la figura de D. Juan els refranys fan referència, en primer lloc, a l'enorme entusiasme popular que la seva persona desperta i també al seu caràcter decidit i enèrgic: "*Por do quiere que vayas, de los tuyos hallas*", "*Quien madruga Dios le ayuda*". Però alhora apareixen els que l'adverteixen de l'existència de perills i enemics: "*No fiar de monje prieto*", "*Abrir el ojo, que azan carne*", "*Quien tiene enemigos no duerma*" "*De donde no se piensa salta una liebre*". Consells que val a dir, a la vista de la seva mort sobtada el 1679 amb fortes sospites d'enverinament, prenen amb la perspectiva que dóna el pas del temps, un caràcter premonitori.

Finalment, des d'un punt de vista més sociològic, tenen interès els refranys que acompanyen als *Grandes* en el text. Transmeten una idea clara de despropòsits, desunió i cainisme: "*Dar una en el clavo, y ciento en la herradura*", "*Cada loco con su tema*", "*Pocos y mal avenidos*", "*Cada lobo por su cenda*".

La utilització de comèdies i refranys amb finalitats "propagandístiques" ens dóna una idea molt aproximada de l'interès en fer arribar el missatge d'una manera pedagògica, però alhora entenedora, i que, a més aquest fos "popular", és a dir, que arribés al màxim possible de persones. També ens situa plenament en el punt d'intersecció entre llengua, literatura, política i història, els quals veiem tan interrelacionats al llarg del XVII, a la vegada que ens ajuda a descobrir-ne la fluïdesa dels seus nombrosos vasos comunicants.

Per acabar amb aquest bloc sobre l'acció política de D. Juan per tal de desbancar del poder a Nithard i fer entrar en raó a la reina regent Mariana d'Àustria, volem ocupar-nos ara de tres documents escrits totalment, o de manera parcial en llatí.

El primer d'ells porta com a títol *Carta del Pueblo escrita a los señores del Gobierno*. El primer que s'ha de dir és que la majúscula de *Pueblo*, és important (una vegada més als aspectes lingüístics se li pot treure molt de suc). De fet, se situa en peu d'igualtat a la majúscula de *Gobierno*. Per altra banda, s'atribueix l'escrit a una mena d'autoria col·lectiva, com si el substantiu *pueblo* tingués vida i personalitat. En realitat, és un clar exemple de com s'està parlant per boca del poble (si és que es pot definir d'alguna manera amb precisió aquest concepte) i se l'està instrumentalitzant erigint-se en portaveu del Bé Comú. Pel que fa al contingut concret, es tracta d'una diatriba més contra el reverend Juan Everardo Nithard i la situació en què ha deixat el país. En certa manera, vindria a ser com una mena de memorial de greuges en 18 estrofes que combinen versos en castellà rematats per sentències en llatí al final de cada estrofa, les quals no fan més que reblar formalment el missatge que es vol donar.

La primera estrofa tracta com a mínim d'insensibles al membres del Govern: "*Los que governais sin muestra/ de que passion os incite/oyd al Pueblo: et nolite/ obdurare corda vestra*" (*i no enduriu els vostres cors*).

El Poble és equiparat a la segona estrofa a la Justícia i la Quietud: "*Ved las quejas que os imbian/ la Justicia y la quietud*".

A l'estrofa nº 5 es demanen comptes als governants per haver facilitat l'accés de Nithard al poder: "*Cuando sin voto discorde/ os vi (à pesar de Castilla)/ darle en el Gobierno silla/: dixi, semper hi errant corde*" ("*vaig dir: aquests sempre erren des del fons del cor*").

L'escrit avença amb les habituals acusacions d'estranger, despòtic, malvat i d'ambició cobdiciosa: "*Nadie con semblante grato/ ve que un extranjero ruyn/ este gobernando*",

“Tan despotico le veys”, “El prende, persigue y mata”, “Con su ambicion codiciosa/ nos haze mas cruda guerra”.

La invocació per a fer fora el tirà es fa sempre en nom del bé comú: *“Vereys en util comun/ que postrada su malicia/ sin mas dilacion: Justitia/ et pax osculatae sunt”* (“s’han besat la justícia i la pau”).

L’estrofa 16 suposa una exclamació per la manca de retorn dels diners que s’extreuen a través de les rendes: *“En que las rentas se emplean/ que un real en mi no se ve!”*. Cal doncs, fer fora el tirà malvat *“Luzbel”* i l’últim vers així ho proclama, com si d’un veritable diable que hagués posseït Espanya es tractés: *“exi fores maledicte”*¹²³ (“surt enfora, maleït”).

El document *Passio domini nostri Regis a [...] Joannem*, consisteix en una peça teatral, que tal i com el seu títol indica està plena de reminiscències religioses, i que té com a propòsit posar al descobert la persecució orquestrada contra D. Juan per part del confessor Nithard, amb el beneplàcit de la reina. L’obra comença amb una al·lusió clara a l’episodi bíblic de l’hort del Getsemaní i s’hi invoca la traïció de Judes. Així, doncs, el rei Felip (Jesús) diu a la reina i al confessor (Judes): *“un de vosaltres m’ha de traïr”*. El confessor respon: *“és que potser sóc jo, senyor?”*. I la resposta del rei és: *“tu ho dius”*.

Després d’aquesta introducció, la reina manifesta al confessor que li concedirà tot allò que demani i dit això aquest li demana el cap de Joan en una safata emulant clarament l’episodi d’Herodes, Joan Baptista i Salomé. S’inicia aleshores la persecució i D. Juan trobarà refugi a Bot (com a primer lloc de Catalunya) i a Barcelona. És molt significatiu el to messiànic que adopta D. Juan a l’hora de presentar-se a la vila de Bot: *“Jo sóc la veu del que clama en el desert, prepareu-vos i féu rectes els camins del regisme”*.

¹²³ L’expressió llatina encara reforça més l’imperatiu, com si d’un autèntic exorcisme es tractés (el diable que ha posseït Espanya).

També és interessant com D. Juan insisteix sempre en demanar a la reina que l'escolti i com, en aquest afany, la ciutat de Barcelona i la Diputació del General li fan costat. Al final D. Juan és jutjat pels Consells que el declaren just i innocent dels càrrecs presentats. És quan es produeix la reacció irada del confessor i li surt tota la vena autoritàri i despòtica: *“M’ha estat atorgat tot el poder legal. Aneuvos-en, maleïts!”*

Aquí i allà en el text van apareixen proclames messiàniques relacionades amb la figura de D. Juan, destinades a insuflar ànims contra la desesperança i adreçades a personatges importants de la noblesa o de la vida política del moment. Així D. Juan li diu al de Medina: *“Sóc la resurrecció i la vida; creu en mi i confia, fill”*¹²⁴ i a Montalto: *“el Senyor va venint, vindrà i no trigarà; alleugerirà els crims del poble”*.

Al final el confessor es queda pràcticament sol i tots els Regnes d'Espanya i els seus Consells s'adrecen al Rei i al senyor D. Juan d'aquesta manera: *“Et donem gràcies i preguem que ens reconfortis, ens protegeixis, ens visitis i ens defensis, per tal que després regnis amb nosaltres als Cels, amb el Pare, el fill i l'Esperit Sant amb [...] dels quals tot és regit”*.

La passió de D. Juan s'acaba, doncs, amb el retrobament del Pare (i possiblement de la figura del Pare) i amb la restauració harmònica de l'ordre just, del bé comú.

L'últim dels documents que comentarem en relació a D. Juan José de Austria és una carta adreçada a Consuegra, població on el fill de Felip IV va ser desterrat després del desastre militar que va suposar la pèrdua definitiva de Portugal. La carta explica com el Príncep havia intentar alliberar el Regne de la tirania del confessor Everard i com, a conseqüència d'aquest fet, li havien estat enviats sequaços per matar-lo. Obligat a

¹²⁴ En el text apareix una negació entre parèntesi: *“(Non) sum resurrectio, et vita...”* però tot fa pensar en un error del copista, potser impressionat per posar aquesta frase en boca de D. Juan, esmenat posteriorment.

exiliar-se va anar-se cap a una regió llunyana i finalment va ser acollit de molt bon grat a Barcelona, on –i aquest argument és molt important en la campanya d’opinió- va lliurar amb gran fermesa un combat pel bé públic (*“pro bono publico constantissime decertavit”*). A Madrid, mentrestant, la reina Mariana havia estat entabanada pel governador Everard i induïda per aquest havia portat els súbdits a la més gran pobresa, traslladant els béns i les riqueses a regnes forans. També havia corromput amb un vil pacte els estaments nobles i esmicolat l’autoritat i la competència en justícia del rei fill, aleshores encara un nen. En el text també es fa referència, finalment, a la mort del secretari de D. Juan, Antonio Mallada, que va ser penjat i a l’enverinament de Medina de las Torres, per la seva oposició a la tirania.

3.4- Documents al voltant de la crisi dels Àustries i Revolta dels Barretines (1687-1689)

Ja hem vist anteriorment com Pere Molas fa uns anys i Heloïse Hérmant molt recentment s’han ocupat de la publicística existent al voltant de la Revolta dels Barretines. Volem comentar ara per tancar aquest apartat de fons i documents un extens escrit que va tenir molta difusió i que va circular tant de forma manuscrita com impresa uns anys després de la revolta, coincidint sobretot amb el setge de Barcelona de 1697 per part de les tropes franceses i amb la crisi final dels Àustries, motivada pel problema successori provocat per la falta de descendència de Carles II al tron.

El document, porta com llarg títol: *Luz de la verdad: preguntas y respuestas en favor de Cataluña y sus hijos: originadas de una disputa avida entre cinco soldados de acavallo de las tropas de España dispuestas en la forma siguiente por uno de los mismos propugnantes*. El CRAI-Biblioteca de Reserva en té tant la versió impresa en forma de

volum factici (07 B-73/4/32-7), com manuscrita (Ms 146, una còpia incompleta que Rosell data com del segle XIX;¹²⁵ i Ms 736, ff. 34-63, una còpia datada per Rosell com del XVIII¹²⁶).

És interessant constatar com en el manuscrit 736 l'escrit apareix relligat amb dos documents més (*La Relación diaria de lo sucedido en el ataque y defensa de la Ciudad de Barcelona, en junio de 1697*, de Pere Comines, i la *Copia del testamento cerrado, que, en 2 de octubre de 1700, hizo la Magestad del señor rei don Carlos II*). Eren moments fortament convulsos, emmarcats ja en les incerteses prèvies al conflicte successori, i hom s'havia de carregar de raons i arguments per justificar i legitimar una postura o altra. El Setge de 1697, per altra banda, va ser la culminació de la conflictiva presència de tropes a Catalunya i –tot i que no va ser molt llarg– els seus efectes van tenir un impacte considerable. N'és una mostra la crònica que es fa al *Lumen Domus o Annals del Convent de Santa Caterina*¹²⁷, del lamentable estat en què va quedar el Convent –i la seva biblioteca!– a causa de les destrosses provocades per les nombroses bombes que hi van caure.

Parlant ja concretament de *Luz de la verdad...* el primer que podem dir és que en principi es tracta d'un document anònim, tot i que sobre l'autoria, Palau diu: “*Algunos afirman que su autor és Fr. Bernardo de Ribera*” (Palau 144294, nota).

Bernat Ribera (Barcelona, 1684-Viena, 1777). Fou un religiós de l'ordre dels predicadors que va prendre els hàbits i vots el 1699 al Convent de Santa Caterina.

¹²⁵ Miquel Rosell, Francesc X.: *Inventario general de manuscritos...* Vol 1, p. 185. No és casual que el XIX, coincidint amb el moviment de la Renaixença es recuperi aquesta obra.

¹²⁶ Miquel Rosell, Francesc X.: Op. cit. Vol 2, pp. 263-264, en qual el títol apareix com a *Ley...*

¹²⁷ Ms. 1006. Per una descripció detallada del manuscrit veure Miquel Rosell, Francesc X.: *Inventario general de manuscritos...* Vol 3, pp. 11-13. Accés lliure a: <http://bipadi.ub.edu/cdm/ref/collection/manuscrits/id/21247> Un treball interessant, sobre dates més tardanes: *Política, religió i vida quotidiana en temps de guerra : 1705-1714 : el Dietari del Convent de Santa Caterina i les Memòries d'Honorat de Pallejà* / edició a cura de Joaquim Albareda i Salvadó. Vic : Eumo ; [Barcelona] : Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2001

Segons Torres Amat,¹²⁸ el 1723 Ribera predicà la quaresma amb aquest discurs, al qual –tot i que circulava sense signar– Amat n’hi atribueix la autoria. Torres Amat també esmenta que a la biblioteca del convent de Santa Caterina, abans dels avalots anticlericals del 25 de juliol de 1835, hi havia un retrat de Ribera, amb una quarteta al seu peu i contorn i un diploma de Carles VI de l’any 1730, en el que anomena Ribera el seu teòleg o conseller espiritual. Finalment, Bernat Ribera va passar a residir a Viena, on va morir l’any 1777.

El text com a tal, està construït en forma de disputa o diàleg entre cinc soldats de l’exèrcit espanyol, tot i que qui realment porta la veu cantant i el pes de la disputa és el català Juan Roca. El context està situat en la revolta dels Barretines i el tema clau pel que fa al debat és entorn al concepte de “rebel·lió”. Pel soldat català està clar que la rebel·lió ha de ser per les armes i ha d’implicar voluntat de desobediència al rei.

La primera part consistiria en una defensa de les posicions dels catalans, enfront dels atacs rebuts. Segons l’argumentari de Juan Roca, els problemes tenen molt a veure amb Felip IV i Olivares i amb els greuges provocats per la política duta a terme pel privat. La qüestió dels assentaments dels exèrcits a Catalunya acabarà de fer la situació insostenible. I tot i això, segons Roca, Catalunya va contribuir com el que més, evitant caure en les provocacions d’Olivares, que de fet buscava el motí dels catalans per justificar la seva política. A tal punt, Roca insisteix que els catalans no són rebels, perquè el defensar-se no és rebel·lió. És el moment que el valencià Vives li demana: “*entonces porque se davan a Francia?*”. I la resposta de Roca no es fa esperar: “*Pues que avian de hazer, dexarse sujetar? Ello no lo permitiran jamàs los catalanes, ni dexarán perder la libertad que tanto costò a sus maiores*”.

¹²⁸ Torres i Amat, Fèlix: *Memorias para ayudar a formar un diccionario critico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la Antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer, 1836, pp. 538-539

Tot i això, Roca abunda que Catalunya no és rebel, perquè “*le davam castigos quando era digan de premios*” o, continua, “*no somos rebeldes, supuesto que de nuestros movimientos sacamos premios en vez de castigos*”.

Centrant-se en la revolta dels Barretines, Roca considera que per haver-hi rebel·lió hi havia d’haver armes directes contra el rei i deixar de prestar-li obediència. Ni una ni l’altra circumstància es va produir, perquè l’únic que es volia era treure’s de sobre el pou de les contribucions.

A continuació, Roca traça una interessant panoràmica sobre la situació social, el pes de les contribucions, la càrrega dels soldats i la corrupció. Catalunya, a més, és el “mur” d’Espanya, que sofreix les bateries dels enemics i el pes dels “amics”. I de vegades és més dur aquest últim que el primer. En aquest sentit, Roca acusa els castellans com a mínim de negligència, pel que fa a la defensa de Catalunya davant dels francesos.

Però l’obsessió per demostrar que els catalans no són rebels perdura al llarg del discurs del soldat català. Segons ell, a la revolta dels Barretines, es va sublevar només una part. Les armes es prengueren per necessitat i mai directament contra el Rei. Les armes només es van prendre per lluitar contra les contribucions. I a més, Roca considera que dels seus moviments, els catalans en treuen sempre, no càstigs, sinó premis.

Ens trobem, doncs, davant l’apassionant joc dialèctic entre conflicte i lleialtat, revolta i consens¹²⁹, tot ell molt ben adobat amb la visió antropomòrfica de la societat pròpia de l’època: Cap (Rei)- Cos (Regne)¹³⁰.

¹²⁹ Ribot parla de "motines de fidelidad" a "Conflicto y lealtad en la Monarquía Hispánica durante el siglo VII", en el seu *El arte de gobernar. Estudios sobre la España de los Austrias*, Alianza, 2006, cap. 4, p.140. Veure també: Jouanna, Arlette: *Le devoir de Revolte. La noblesse française et la gestation de l'État Moderne*. Fayard, 1989.

¹³⁰ Es pot veure al respecte: Redondo, Augustin, dir. *Le corps comme methaphore dans l'Espagne du XVI et XVIIe siècle*. Publications de l’Université de la Sorbonne, 1992.

Ara bé, els catalans no són rebels i són lleials al Rei, però dit això comença una autèntica invectiva del soldat Juan Roca contra els territoris dels altres representants. Així, l'aragonés és qualificat de “*rebelado maldito*”, el castellà de “*Reicida*” o “*rebelado por naturaleza*”, l'andalús de “*rebelado trapista*” i el valencià de “*rebelado potista*”. I acusa també els castellans –i això també és destacable, tenint en compte el context- d'entregar el Regne als francesos.

En canvi, tots els prínceps i reis –afirma Roca- han alabat per contra la fidelitat catalana: “*argumento es de fidelidad y Hispanica inclinacion*”. El problema és que els reis estan intoxicats per la desvirtuació que els seus assessors i ministres fan de la realitat catalana. I per demostrar això últim posa com a exemple la faula del lleó i el gall (on el primer seria el monarca, el segon Catalunya i els allegats del lleó, els *Grandes* d'Espanya; els quals fan matar el gall per enveja). La manera de matar el gall (Catalunya), seria en aquest cas abandonar-lo a mercè de l'enemic (els francesos). Per Roca és evident que l'entrega de la plaça (Barcelona), fou el cop mortal al cap de Catalunya.

L'estructura en forma de disputa o diàleg per millor arribar al possible lector, de gran tradició medieval i renaixentista, i la temàtica –el debat territorial dels particularismes de la Monarquia- permeten establir un cert paral·lelisme –salvant la distància temporal- amb una obra que va aparèixer entre 1618 i 1622 amb el títol de *El Buho gallego*¹³¹ i que va donar lloc a dues rèpliques en el seu moment (*El Tordo Vizcayno* i *El Pavo andaluz*). Diu Alfonso Mato,¹³² que “*del Búho gallego se conservan pocos ejemplares impresos, multiplicados por las copias manuscritas –prueba del éxito del panfleto-, en las que a través de los años manos anónimas añadieron algunas variaciones*”. Sobre la

¹³¹ Pablo Fernández Albaladejo trata del Búho i el parlament dels animals a "Entre 'godos' y 'montañeses'. Reflexiones sobre una primera identidad española, en el seu *Materia de España. Cultura política en la España moderna*, Marcial Pons, 2007, cap. 10

¹³² Mato, Alfonso: “El Búho gallego. Pedro Fernández de Castro, VII Conde de Lemos” a *Galegos* 9, I/2010, p. 114

seva autoria s'ha de dir que, encara que el text sigui anònim, el nom que apareix més sovint en els manuscrits i en el que estan d'acord la majoria d'erudits és el del VII Conde de Lemos, gendre del Duc de Lerma i amb una gran carrera política (va ser President del Consejo de Indias, 1603-1610; Virrei de Nàpols, 1610-1616; i President del Consell d'Itàlia, 1616-1618), fins a la caiguda en desgràcia del valido el 1618. Des d'aleshores i fins a la seva mort es va retirar a Monforte de Lemos i és probable que fos en aquest anys quan escrivís *El Búho*.

A l'obra es relata una Junta de Corts de tots els regnes i regions d'Espanya a la riba del Manzanares, on tots els representants territorials estan escenificats per diferents tipus d'aus, presidides per l'àguila imperial monàrquica. El "Búho" gallec es dedica a reivindicar per a Galícia la primacia entre els regnes i regions de la monarquia, per ser la veritable au espanyola i la que té més drets a aquest nom, alhora que critica tota la resta, molt especialment al "Tordo Vizcaíno" al qual fa descendre de Caí i titlla de jueu, i al *Pavo andaluz*", del qual posa en dubte la seva procedència –espanyola o africana– al mateix temps que l'acusa de desconeixement del credo cristià. Mato afirma al respecte que *"dada la gravedad de las acusaciones para la época, en la que cristiano viejo e Hidalgo venían a ser sinónimos, no es de extrañar que el panfleto fuera anónimo y diera lugar a réplicas en Vizcaya y Andalucía, réplicas, por cierto, carentes del tono humorístico del Búho"*.¹³³

Alguns autors han volgut veure en aquesta obra un intent de reparar la mala imatge de Galícia a les obres literàries del moment i la reivindicació del vot a Corts per a Galícia, la recuperació del qual havia gestionat, entre altres, el Conde de Lemos. De fet, en el text apareix una i altra cosa; en primer lloc, quan el "Búho" diu *"de las provincias de España, a imitación de las demás de Europa, ninguna hay tan aborrecida como la*

¹³³ Mato, Alfonso: Op. cit., p. 114

gallega, como lo mostráis en el acto presente". Pel que fa al tema de la presència a Corts de Galícia, la qüestió aflora en el text quan les altres aus demanen de manera resoluta a l'àguila imperial que expulsi el "Búho" de la sessió: "*pidieron encarecidamente al àguila que mandase salir de allí al buho y se le nombrara un procurador, como otras veces se había hecho por otros reyes antecesores suyos*".

Ara bé, Alfonso Mato, proposa una interpretació del text molt més ambiciosa: "*Pero más allá de las posibles finalidades del autor, me parece más interesante para la comprensión de la obra, subrayar su pertenencia a la literatura apologética y ennoblecedora de la patria nativa, un fenómeno que, es general, tanto en el humanismo europeo, como en los particularismos españoles.*"¹³⁴

Retornant a *Luz de la verdad* i als possibles paral·lelismes amb el *Búho Gallego*, és evident que el contextos històrics en què van ser escrites una i altra obra són diferents, però no és menys cert que, si la circulació manuscrita del *Búho* va ser com afirmava Alfonso Mato, és més que probable que l'autor de *Luz de la verdad* en conegués com a mínim l'existència, l'hagués llegit i vés a saber si no s'havia inspirat en ella. En tot cas, seria interessant fer-ne un estudi comparatiu més a fons.

Per altra banda, les tensions territorials internes i externes són ben presents al llarg de tot el XVII en el conjunt de la monarquia espanyola i, en aquest sentit, també afloren en una i altra obra. En aquest sentit, la sàtira, les desqualificacions i les invectives punyents contribueixen d'alguna manera a desfogar i alliberar de pressió, a través de la violència verbal, les moltes tensions que havia anat acumulant la monarquia al llarg de tot un segle.

¹³⁴ Mato, Alfonso: Op. cit.; p. 114.

4.- CONCLUSIONS

Així, doncs, convé ara fer un exercici de recapitulació i recuperar les principals preguntes i hipòtesis que s'han anat originant en el transcurs d'elaboració del Treball, per confrontar-los i intentar donar-hi resposta a la llum del comentari de les fonts i documents utilitzats.

En primer lloc, hem vist com l'anàlisi detallada d'algunes obres de Ginzburg, Burke i E.P. Thompson ens havien portat a la formulació de la primera pregunta o grups de preguntes en relació al següent:

- a) Aquests escrits polítics, sàtires en forma de vers o prosa, que podem trobar de manera abundant entre els fulls dels manuscrits, sobretot en aquells moment que el poder de la Monarquia es especialment dèbil, i que responen de manera clara al descontentament que convencionalment s'ha qualificat com popular; són realment cultura popular?. En qualsevol cas, sabem qui els va escriure? i a qui anaven dirigits? Amb quina intencionalitat?. Podem establir una circularitat entre alta i baixa cultura en aquest cas, a partir del seus processos de transmissió i circulació?.**

Hem vist al respecte, com Teófanès Egidio considerava que la sàtira malgrat el seu aire de popularitat, està promoguda per sectors benestants. La invectiva es vesteix de tons populars festius, premissa imprescindible perquè calí en els sectors majoritaris de la societat. Respecte a l'autoria cal recordar que aquest tipus d'escrits sovint són anònims i que les poques vegades que n'ha transcendit el nom de l'autor, aquest no pertany precisament al que podríem considerar com a sectors populars. En aquest sentit, el més probable és que darrera aquesta autoria anònima s'hi amaguin els interessos de grups o faccions de la noblesa que pugnen pel poder i que utilitzen el malestar del poble, per

aconseguir afegir més partidaris a la seva causa i així legitimar millor la seva actuació. Recordem també que aquesta acció política anava en paral·lel al sorgiment del concepte d'opinió pública i com la persuasió anava agafant cada vegada més protagonisme a mesura que avançava el segle. *La Carta del Pueblo escrita a los señores del Gobierno*, constitueix un exemple clar d'aquest apel·lar a la condició de poble, com a subjecte polític. També la determinació que mostra D. Juan José de Austria en la personificació del Bé Comú, que fa que tot plegat –mirat amb els ulls dels nostres dies- ens pot semblar un pur acte de populisme i demagògia.

Ara bé, s'ha de fer l'esforç d'anar més enllà de lectures simplistes o reduccionistes i ser capaços d'endinsar-nos una mica més en els actes quotidians de la societat d'aquella època. Aleshores potser podrem entendre que les lectures públiques i en veu alta a les places o carrers, poca cosa tenien a veure amb l'acte privat i individual que representa la nostra lectura contemporània. Perquè –a banda d'uns més elevats índexs d'alfabetització- aquesta suficiència va íntimament lligada al desenvolupament mateix de l'autoria i de la consciència de la individualitat.

No hem d'oblidar tampoc, el gran pes de la tradició oral i la bona capacitat de memorització que tenia el conjunt de la població i, molt especialment, els sectors populars, que suplia amb escreix la seva manca d'alfabetització –tot i que en els últims anys, també s'ha matisat molt l'abast d'aquesta mancança (i el cas de Menocchio en podria ser un exemple, encara que un moliner tenia un certa posició de privilegi dins dels sectors populars de la societat).

En qualsevol cas, no podem només tenir en compte qui crea aquests escrits de manera material, sinó també com circulen, com són llegits i escoltats, i a on i de quina manera, perquè en ser apresos de memòria, eren al seu torn modificats, recreats i reinterpretats. En aquest sentit sí que es pot parlar “d'apropiació popular”, com al mateix temps

d'aportació (com hem vist, per exemple, en el cas de la incorporació de refranys en l'elaboració d'aquests escrits). Per tant, els vasos comunicants de la circulació i la circularitat cultural funcionaven a la perfecció en molts de casos.

- b) En segon lloc, la revisió del procés de qüestionament de la Història estructural que es va produir a la dècada dels 80 i la recerca de noves formes d'escriure la Història ens ha portat a considerar si, **aquests escrits i sàtires, construeixen ells mateixos un discurs, un relat dels fets històrics als quals fan referència. O, pel contrari, són pura literatura?.** Dit d'una altra manera, **fins a quin punt ens serveixen com a historiadors per a fer aprehensió dels fets històrics?** I, per extensió, **quina relació podem establir entre la història i la literatura com a disciplines?**

Amb la prudència, l'anàlisi crític i la contextualització adequades, aquests textos poden esdevenir una potent eina d'enriquiment de la tasca de l'historiador. Hem tingut un exemple clar d'aquesta afirmació en el cas de la "Carta que desde Madrid escriuio vn amigo a otro que estua en El Escorial", primer amb José Manuel Blecua des de l'àmbit pròpiament literari i, més tard, Fernando Bouza amb un punt de vista més històric, però alhora acompanyat de la tradició literària quan parla del passatge de l'Eneida de Virgili i quan fa esment de com l'escrit explota al màxim les potencialitats de la paradoxa, per reforçar la idea de "fora de món" de Felip II. L'efecte aconseguit és enormement enriquidor i ajuda moltíssim a la comprensió i contextualització històrica del document.

Un altre cas brillant seria el de Peter Burke quan fa una anàlisi detallada de les figures retòriques que utilitza la Cort de Lluís XIV per enfortir el discurs i la imatge reial. Aquí, política, història, literatura i art van de la mà per difondre la infal·libilitat del monarca.

Però on la fluïdesa comunicativa es fa més evident és quan analitzem la utilització amb finalitats clarament polítiques dels refranys o dels títols de comèdies durant les campanyes de D. Juan José de Austria contra el confessor Nithard. També quan captem la forta imbricació entre la vida de la Cort de Felip IV i el món de la comèdia i l'enorme popularitat d'aquesta. Molts dels grans escriptors de l'època van estar en primera línia de la política, amb la ploma de cara o en contra del poder. Villamediana, Quevedo, Saavedra Fajardo i, fins i tot el prudent Pujades, estaven totalment a l'aguait dels esdeveniments que els tocava viure i fins i tot n'eren decididament protagonistes.

La història, doncs, pot trobar en la literatura eines i recursos per millorar el seu discurs explicatiu i interpretatiu i, a la vegada, pot ser font d'inspiració per a la construcció de millors ficcions per a la narrativa. Però una no pot suplir l'altra, ni a l'inrevés. El repte és saber-se situar en el punt de contacte, sense perdre de referència el propi espai.

- c) Seguidament hem pogut constatar com a través de l'ajut de l'antropologia i, en certa manera, de la psicologia, la literatura i la lingüística, Peter Burke realitza una anàlisi de les formes canviants de la comicitat i la burla a l'Itàlia –i molt especialment a la Toscana- durant l'època moderna. Aquesta reflexió al voltant de l'evolució canviant de les formes de burla, befa i escarni que dur a terme Burke, ens ha portat a la formulació de noves preguntes en relació a l'objecte d'estudi que estem realitzant: **¿pot ser vista aquesta abundant producció de sàtira política del XVII, com un clar exemple de sublimació literària de la violència psicològica (i, en ocasions física) de les *beffe* o bromes pesades de l'època anterior? ¿s'estava immers realment en un procés de civilització on la lluita política es dirimiria cada vegada més amb la ploma, que no amb l'espasa i on el poder s'afirmaria més de manera progressiva a través de la persuasió, que no de la repressió? ¿Podem considerar que sobretot a la**

segona meitat del XVII, en una Europa exhausta per les guerres, la lluita pel poder passa per l'hegemonia cultural a través del control del naixent concepte d'espai i opinió pública? I, en tot cas, ¿quin paper hi jugarien aquest escrits satírics, sovint camuflats de manera anònima en els fulls dels manuscrits?

No només Burke capta aquest procés quan analitza les formes canviants de la comicitat i la burla a Itàlia –i molt especialment a la Toscana- durant l'època moderna. També ho fa Heloïse Hérmant, tant pel que fa a les Mazarinades, com a les campanyes d'opinió de D. Juan José de Austria. Segons ella, l'expressió de les tensions a través d'una violència verbal flagrant, però que no coneix l'irreparable d'una violència per les armes, va contribuir de manera decisiva a enriquir el repertori d'acció de la dissidència, ja que va permetre realitzar una pressió real sobre el poder, sense caure però en els mecanismes de la rebel·lió. D'aquesta manera es va obrir la via a un nou art de la negociació política.

Aquesta obsessió per justificar-se, legitimar-se i vindicar-se evitant en to moment el concepte de rebel·lió és molt present igualment, com ja hem vist en el seu moment, en el discurs del català Juan roca a *Luz de la verdad...* Igualment, si hem de fer cas a Burke a *La fabricación de Luís XIV*, sembla que no només els qui van a la contra estan optant per mecanismes de pressió efectius per tal de situar-se en una millor posició a l'hora de treure'n rèdit polític. També el poder s'està decantant per solucions i mètodes més “intel·ligents” i a la llarga més perdurables a l'hora d'afiançar la seva hegemonia. És el que E. P. Thompson havia anomenat Teatre-Contrateatre? S'estava entrant realment en una nova edat política, en un procés de civilització?

Hem vist com Luis Ribot havia assenyalat que en una monarquia exhausta per les guerres, els factors de compensació i de reequilibri havien estat claus per la seva pròpia

supervivència. També com les dificultats de la guerra creen conflictes i tensions, però també construeixen consensos i unions. En qualsevol cas, ell destaca també la figura de D. Juan i la seva acció política com absolutament novedosa a l'hora de renovar l'acció de la dissidència i obrir nous espais de negociació. Per la seva banda, Albert Hirschman va parlar de la importància de fer-se sentir, “d'alçar la veu” a: *Salida, voz, lealtad. Respuestas al deterioro de empresas, organizaciones y estados*, llibre que ha tingut molta influència entre els historiadors dels moviments socials.¹³⁵

Significava tot això que s'estava entrant en un procés de civilització, on els conflictes es dirimien a través de les paraules i no de les armes, on la pulsio social es vehiculava a través de la violència verbal i no física, on el poder aparcava la repressió i abraçava la persuasió? Depèn de què entenguem per civilització. Si la vinculem a la concepció lineal de progrés, on la tendència evolutiva és anar sempre cap a un món millor, la història s'ha encarregat de desmentir de manera obstinada aquesta afirmació. No només per les guerres, sinó també per la gran paradoxa sobre la qual s'han edificat les bondats de la civilització occidental: “*Civilitzar és exterminar*” va escriure en el seu quadern el coronel Kurtz en *El cor de les tenebres* de Joseph Conrad.

No podem caure, doncs, en aquesta mena d'esquematismes i automatismes simplificadors. Però el que si que és cert és que –fins i tot en els pitjors moments– s'anaven trobant escletxes i intersticis per on obrir-se pas cap a nous espais d'opinió i de participació política. I en aquest sentit, no només l'abundància de libels i sàtires, sinó també la seva circulació i vivència compartida i reelaborada va jugar-hi un paper molt important. Tot això en una època –com la Moderna– considerada massa sovint com anquilosada, inamovible i expectant davant de la Revolució Francesa.

¹³⁵ Hirschman, Albert: *Salida, voz, lealtad. Respuestas al deterioro de empresas, organizaciones y estados*. Mèxic: FCE, 1977

- d) I, finalment, Bouza ens ha recordat la importància de la circulació de manuscrits pel que fa a la renovació de la història cultural, en general, i el seu paper “d’aixopluc” pel que fa a evitar la censura prèvia –sobretot pal que fa als escrits de caràcter polític o satíric- en concret. **Fins a quint punt això és així en els documents que analitzem?**

Efectivament Fernando Bouza qüestiona l’esquematisme dels qui redueixen tot allò que és tipogràfic exclusivament a difusió, així com les seves còpies a productes de mercat, i per altra banda, imaginem que manuscrit és sinònim de voluntat no difusionista. Posa nombrosos exemples de l’abundant circulació manuscrita i afirma que aquesta particular matèria dels manuscrits en circulació amb posterioritat a la irrupció de la impremta, s’ha convertit en una de les que desperten major interès en la historiografia internacional.

Per altra banda, en funció de l’ús, la temàtica, o la intencionalitat d’un determinat escrit podia ser més adient optar per la impremta (quan es volien evitar les modificacions de les còpies manuscrites, per exemple) o pel trasllat manuscrit, com succeïa en el cas que hem tractat dels libels i sàtires polítiques. La forma manuscrita era un bon recurs per evitar cènsures prèvies, però també per “camuflar” entremig dels nombrosos fulls de les Miscel·lànies, aquests tipus de versos o composicions narratives com qui no vol la cosa.

Un exemple interessant ho constitueix un text que hem vist només de forma tangencial en el nostre treball. Es tracta de la *Relació d’en Pere Porter*. L’obra va ser escrita molt probablement el 1608 i pràcticament fins al segle XIX no la podem trobar en forma impresa. En canvi, hem vist que va circular relligada en Miscel·lànies manuscrites al llarg del XVII i XVIII, tot i estar prohibida per la Inquisició. Hem pogut comprovar com només al CRAI-Biblioteca de Reserva de la UB es pot localitzar en dos manuscrits diferents. I com en un d’ells (Ms 753), a banda d’indicar a l’inici que l’obra està prohibida i que, per tant no es pot llegir, recorda a dalt de cada full que no es pot llegir

(per tant es pressuposa que algú ho continua llegint, malgrat la prohibició). Més encara, cal recordar que el manuscrit en qüestió procedeix de la Biblioteca del Convent de Sant Josep, que va fer funcions també de Biblioteca Pública, la qual cosa ens convida a pensar –tot i que no sabem amb certesa fins a quin punt estava a l’abast- que més d’una persona la va poder llegir malgrat la prohibició.

Estem arribant al final del nostre camí que hem iniciat amb llibres i amb els perills que la seva lectura, la seva escriptura, o la seva possessió han comportat en el transcurs de la història. Si Menocchio o Bruno no van poder defugir el seu fatal destí, tampoc ens agradaria acabar com D. Quíxot trastornat, per les seves lectures. Esperem que la seva presència i acompanyament al llarg de totes aquestes pàgines, ens hagi obert alguna escletxa per on transcórrer amb una mica més de claror.

5.- BIBLIOGRAFIA

AMELANG, James i TORRES, Xavier: *Dietari d'un any de pesta: Barcelona 1651/Miquel Parets*. Vic: Eumo, 1989.

AMELANG, James: "El mundo mental de Jeroni Pujades" dins *España, Europa y el mundo atlántico: homenaje a J. H. Elliott*. Madrid: Marcial Pons, 2001 (cap. VIII).

ARREDONDO, Maria Soledad: *Literatura y propaganda en tiempo de Quevedo: guerres y plumas contra Francia, Cataluña y Portugal*. Madrid : Iberoamericana ; Frankfurt am Main : Vervuert, 2011.

BAKHTIN, Mikhail Mikhailovich: *La Cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento : el contexto de François Rabelais / Mijail Bajtin ; versión de Julio Forcat y César Conroy*. Madrid : Alianza, 1998.

BENIGNO, Francesco: "Nascita dell'opinione pubblica. Benigno legge Landi". *Storica*, 37, anno XIII, 2007, pp. 175-182.

BENIGNO, Francesco: *Espejos de la revolución : conflicto e identidad política en la Europa moderna*. Barcelona : Crítica, 2000.

BENIGNO, Francesco: *La Sombra del rey : validos y lucha política en la España del siglo XVII*. Madrid: Alianza, cop. 1994.

BLECUA, José Manuel: *Homenaje y otras labores*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1990.

BOADAS CABARROCAS, Sònia (ed.): *Literatura en la Guerra de Treinta Años*. Vigo: Editorial Academia del Hispanismo, 2012.

BOUZA, Fernando: *Corre Manuscrito. Una historia cultural del Siglo de Oro*. Marcial Pons: Madrid, 2001.

BURKE, Peter: *¿Qué es la historia cultural?* Barcelona [etc.] : Paidós, cop. 2006. Trad. de: What is cultural history?, 2004

- BURKE, Peter: *Formas de Historia Cultural*. Alianza Ed., Madrid, 2011.
- BURKE, Peter: *Hablar y callar : funciones sociales del lenguaje a través de la historia*. Barcelona : Gedisa, DL 1996.
- BURKE, Peter: *La cultura popular en la Europa Moderna*. Ediciones Altaya: Barcelona, 1997.
- BURKE, Peter: *La fabricación de Luis XIV*. San Sebastián: Nerea, 2003.
- CAMPRUBÍ, Xevi: *L'impressor Rafael Figueró (1642-1726) i la premsa a la Catalunya del seu temps*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014.
- CASAS HOMES, Josep M^a: *Dietari de Jeroni Pujades*. Barcelona: la Academia, 1975-1976.
- CASTILLO, Antonio i AMELANG, James: *Opinión pública y espacio urbano en la Edad Moderna*. Gijón: Ediciones Trea, 2010.
- CERTEAU, Michel de: "L'expérimentation d'une méthode: les mazarinades de Christian Jouhaud", *Annales*, 41e année, n° 3, 1986, pp. 507-512.
- CHARTIER, Roger: "L'histoire aujourd'hui: doutes, déficits, propositions" dins *Historia a debate*. Tomo I, pp. 119-130. Santiago, 1995.
- CHARTIER, Roger: "Le monde comme représentation", *Annales*, 1989, vol. 44, n° 6, pp. 1505-1520.
- CHARTIER, Roger: *Cardenio contra Cervantes y Shakespeare. Historia de una obra perdida*. Barcelona: Gedisa, 2012
- CHARTIER, Roger: Cuatro preguntas a Hayden White. *Historia y grafia*, n° 3, 1994, pp. 231-246.
- COLLOQUE INTERNATIONAL *Mazarinades: nouvelles approches*, celebrat a Paris entre el 10 i el 12 de juny de 2015.
- CONGRESO INTERNACIONAL *A Historia a debate*. Santiago, 1993.

CORTÉS OSSORIO, Juan: *Invectiva política contra D. Juan José de Austria*. Edición preparada por Mercedes Etreros. Madrid: Editora Nacional, 1984.

DARNTON, Robert: "Diffusion vs. discourse: conceptual shifts in intellectual history and the historiography of the French Revolution", *A Historia a debate*, vol I, pp. 179-192, 1993.

DE VIVO, Filippo: *Information and communication in Venice: Rethinking early modern politics*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

EGIDO, Teófanos: *Sátiras políticas de la España Moderna*. Alianza Editorial: Madrid, 1973.

EISENSTEIN, Elizabeth: *La imprenta como agente de cambio : comunicación y transformaciones culturales en la Europa moderna temprana*. México : Fondo de Cultura Económica : Librería, 2010.

EISENSTEIN, Elizabeth: *La Revolución de la imprenta en la Edad Moderna Europea*. Akal, 1994.

ETREROS, Mercedes: *La sátira política en el siglo XVII*. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1983.

FERNÁNDEZ ALBADALEJO, Pablo: "Entre 'godos' y 'montañeses'. Reflexiones sobre una primera identidad española, en el seu *Materia de España. Cultura política en la España moderna*, Marcial Pons, 2007, cap. 10.

Fontcuberta, Cristina: *Imatges d'atac: art i conflicte als segles XVI i XVII*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2011.

FUKUYAMA, Francis: ¿El fin de la Historia?, *The National Interest*, estiu 1989.

GASCÓN PÉREZ, Jesús: *La rebelión de las palabras. Sátiras y oposición política en Aragón (1590-1626)*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2003.

GINZBURG, Carlo: *El queso y los gusanos*. Muchnik Editores: Barcelona, 2000

- GUILLEUMAS, Rosalia: *El “Dietari Sisè” de Jeroni Pujades a la Biblioteca Universitària de Barcelona*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras, 1968.
- HABERMAS, Jürgen: *Historia y crítica de la opinión pública: la transformación estructural de la vida pública*, 1961.
- HERMANT, Héloïse: “Combattre par la plume: les écrits politiques soutenant la révolte des Barretines (1687-1690)”. Publicat a *Caplletra* 57 (tardor 2014), pp. 193-214.
- HERMANT, Héloïse: ” Les campagnes pamphlétaires de don Juan José de Austria, des mazarinades espagnoles?”, Colloque International *Mazarinades: nouvelles approches*, celebrat a Paris entre el 10 i el 12 de juny de 2015.
- HERMANT, Héloïse: *Guerres de plumes. Publicité et cultures politiques dans l’Espagne du XVIIe siècle*. Madrid: Casa de Velázquez, 2012.
- HIRSCHMAN, Albert: *Salida, voz, lealtad. Respuestas al deterioro de empresas, organizaciones y estados*. Mèxic: FCE, 1977.
- JIMÉNEZ PABLO, Esther: “Oliveros y los jesuitas”, *Librosdelacorte.es*, nº 5, año 4, otoño-invierno, 2012. ISSN 1989-6425, pp. 109-111.
- JOUANNA, Arlette: *Le devoir de Revolte. La noblesse française et la gestation de l’État Moderne*. Fayard, 1989.
- JOUHAUD, Christian: *Les pouvoirs de la littérature: histoire d’un paradoxe*. Paris, Gallimard, 2000.
- JOUHAUD, Christian: *Mazarinades: la Fronde des mots*. Paris: Aubier, 1985.
- JOUHAUD, Christian: *Richelieu et l’écriture du pouvoir*. Paris: Gallimard, 2015.
- JOUHAUD, Christian; Schapira, Nicolas; Ribard, Dinah: *Histoire, Littérature, Témoignage: Écrire les malheurs du temps*. Paris: Gallimard, 2009.

LANDRI, Sandro: *Naissance de l'opinion publique dans l'Italie moderne. Sagesse du peuple et savoir de gouvernement de Machiavel aux Lumières*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2006.

LEVI, Giovanni: *Formas de hacer historia*. Alianza Editorial: Madrid, 1994.

MANTECÓN MOVELLÁN, Tomás Antonio, ed.: *Bajtín y la historia de la cultura popular : cuarenta años de debate*. Santander: PUBliCan-Ediciones de la Universidad de Cantabria, DL 2008.

MANTECÓN MOVELLÁN, Tomás Antonio: *Furor et rabies : violencia, conflicto y marginación en la Edad Moderna / editores: José I. Fortea, Juan E. Gelabert, Tomás A. Mantecón*. Santander: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, DL. 2002.

MATO, Alfonso: "El Búho gallego. Pedro Fernández de Castro, VII Conde de Lemos" a *Galegos* 9, I/2010, pp. 113-120.

MEARS, Natalie: *Queenship and political discourse in the Elizabethan realms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

MIQUEL ROSELL, Francesc Xavier: *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*. Madrid : Direcciones Generales de Enseñanza Universitaria y de Archivos y Bibliotecas, 1958-1969.

MOLAS, Pere: *Catalunya i la Casa d'Àustria*. Barcelona: Curial, 1996.

POLÍTICA, RELIGIÓ I VIDA QUOTIDIANA EN TEMPS DE GUERRA : 1705-1714 : el Dietari del Convent de Santa Caterina i les Memòries d'Honorat de Pallejà / edició a cura de Joaquim Albareda i Salvadó. Vic : Eumo ; [Barcelona] : Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2001.

REDONDO, Augustin, dir. *Le corps comme methaphore dans l'Espagne du XVI et XVIIe siècle*. Publications de l'Université de la Sorbonne, 1992.

REVEL, Jacques (dir.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris: Gallimard-Le Seuil, 1996.

RIBOT GARCÍA, Luis Antonio: "Conflicto y lealtad en la Monarquía Hispánica durante el siglo VII", en el seu *El arte de gobernar. Estudios sobre la España de los Austrias*, Alianza, 2006, cap. 4.

RIBOT GARCÍA, Luis Antonio: "Carlos II: el centenario olvidado" dins *La época de Carlos II*, dossier publicat dins el nº 20 (1999) de la revista *Studia Historica*.

SCHWARTZ LERNER, Lía: *Metáfora y sátira en la obra de Quevedo*. Madrid: Taurus, 1984.

SERRALTA, Frédéric: "Juan Rana homosexual", *Crítico*, 50, 1990, pp. 81-92.

SPIEGEL, Gabrielle M. ed.: *Practicing history. New directions in historical writing after the linguistic turn*, Routledge, Nova York-Abingdon, 2005.

STONE, Lawrence: *El pasado y el presente*. Mèxic, 1989.

Studia Aurea, vol. 8 (2014).

THOMAS, Keith: *Religion and the decline of magic: studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. London : Weidenfeld and Nicolson, 1971

THOMPSON, Edward Palmer: *Costumbres en común*. Barcelona: Crítica, 1995

THOMPSON, Edward Palmer: *Las peculiaridades de lo inglés y otros ensayos*. Centro Francisco Tomás y Valiente, 2002.

TORRES I AMAT, Fèlix: *Memorias para ayudar a formar un diccionario critico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la Antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer, 1836.

VILLANUEVA, Jaime: *Viage literario à las Iglesias de España*. Madrid [etc.] : Imprenta Real [etc.], 1803-1852.

WHITE, Hayden: *El texto histórico como artefacto literario y otros escritos*. Ediciones Paidós i ICE UAB: Barcelona, 2003.

WHITE, Hayden: Respuesta a las cuatro preguntas del profesor Chartier. *Historia y grafía*, nº 4, 1995, pp. 317-329.

WHITE, Hayden: *Tropics of Discourse* i *Figural Realism* publicades respectivament el 1978 i 1999 per The Johns Hopkins University Press, Baltimore, EEUU.

WORDEN, Blair: *Literature and politics in Cromwellian England. John Milton, Andrew Marvell and Marchamont Nedham*. Oxford University Press, 2007.

6.- FONTS CONSULTADES

CRAI-Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona (per a una descripció més detallada dels manuscrits, vegeu): <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/18347>

-**Ms 146.** Roca, Juan: *Luz de la verdad. Preguntas y respuestas en favor de Cataluña y sus hijos*. Principis del segle XIX.

-**Ms 736.** Comines, Pere: *Relación diaria de lo sucedido en el ataque y defensa de la ciudad de Barcelona, en Junio de 1697*. [Entre 1701 i 1800] (ff. 34-63).

-**Ms 753.** *Miscelánea Histórica*. Segles XV-XVIII. (f. 45 i ff. 234-236)

-**Ms 969.** *Memoriales referentes a la Compañía de Jesús, de los años 1669-1689*. Anys 1669-89. (ff. 284-340)

-**Ms 975.** Pujades, Jeroni. *Dietari sisè*. Anys 1626-1630.

-**Mss. 1005-1007.** *Lumen domus o Annals del convent de Santa Caterina de Barcelona*. [Entre 1603 i 1802].

Accés lliure a: <http://bipadi.ub.edu/cdm/ref/collection/manuscripts/id/21247>

-**Mss. 1008-1010.** Vicens, Gaspar: *[Miscel·lània historicopolítica]*. [Entre 1601 i 1650]. (ff. 26v-28r).

Accés lliure a: <http://bipadi.ub.edu/cdm/ref/collection/manuscripts/id/32644>

-Gil, Jerónimo Antonio: *El Ventero acompañado de un muchacho y dos mozas arma caballero á Dn Quixote en el patio de la venta [Material gràfic] / Joseph del Castillo la inventó y dibuxó ; Geronimo Aº. Gil la grabó*. [Madrid : Joaquín Ibarra, 1780]. Gravats de l'inici del Treball (CRAI-Biblioteca de Reserva U.B.). Accés lliure a: <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/gravatsBRUB/id/716>